

Cahier 2006-4

Geschilbeslechting (niet-westerse) allochtonen en autochtonen vergeleken

Een theoretisch-empirische verkenning

**S.L. Peters
M. ter Voert**

Justitie

**Wetenschappelijk Onderzoek-
en Documentatiecentrum**

Exemplaren van deze publicatie kunnen
schriftelijk worden besteld bij

Bibliotheek WODC, kamer KO 14
Postbus 20301, 2500 EH Den Haag

Fax: (070) 370 45 07
E-mail: a.eind@minjus.nl

Cahiers worden in beperkte mate gratis
verspreid zolang de voorraad strekt

Alle nadere informatie over WODC-publicaties

Inhoudsopgave

Samenvatting	1
1 Inleiding	7
1.1 Niet-westerse allochtonen in Nederland	7
1.2 Juridische problemen	10
1.3 Doel, vraagstelling en methode van onderzoek	11
1.4 Afgrenzing van dit rapport	12
1.5 Indeling van dit rapport	13
2 Kans op problemen: aard en omvang	15
2.1 Kans op problemen	15
2.2 Sociaal-demografische achtergrondkenmerken	17
2.2.1 Leeftijdsverdeling	18
2.2.2 Opleidingsniveau	18
2.2.3 Arbeidsmarktpositie	19
2.2.4 Inkomen	20
2.2.5 Woonomstandigheden	21
2.2.6 Kinderen onder de 18	22
2.2.7 Tekort of scherpe afname van hulpbronnen	22
2.2.8 Samenvatting	23
2.3 Sociaal-culturele kenmerken	23
2.3.1 Taal en communicatie	24
2.3.2 Cultuur en religie	25
2.3.3 Ontvangende samenleving	26
2.3.4 Samenvatting	27
2.4 Juridische kenmerken	27
2.5 Empirische gegevens	28
3 Oplossingsstrategieën	31
3.1 Rationele-keuzebenadering	31
3.2 Oplossingsstrategieën	35
3.2.1 Probleemsoort	36
3.2.2 Economische hulpbronnen	36
3.2.3 Sociaal-psychologische hulpbronnen	36
3.2.4 Culturele verschillen	38
3.2.5 Samenvatting	39
3.3 Empirische gegevens	40
4 Conclusies en aanbevelingen	47
Summary	53
Literatuur	59
Bijlage Samenstelling van de klankbordgroep	63

Samenvatting

Achtergrond

Ongeveer 10% van de Nederlandse bevolking bestaat uit niet-westerse allochtonen. Hoewel dit een aanzienlijk deel van de bevolking betreft, weten we nog weinig van de wegen die ze bewandelen om hun eventuele (rechts)problemen op te lossen en de problematiek waarmee ze te maken krijgen. Dit terwijl ze vanuit hun sociaal-economische en culturele positie mogelijk kwetsbaar zijn voor specifieke problemen en vanwege bijvoorbeeld taalproblemen moeilijkheden kunnen hebben met het vinden van adequate hulp of minder in staat zijn problemen zelf op te lossen.

Een drietal zaken heeft aanleiding gegeven tot het onder de loep te nemen van de groep niet-westerse allochtonen en hun geschilbeslechting. Ten eerste zijn allochtonen in het RMO-advies 'Toegang tot recht' aangeduid als kwetsbare groep als het gaat om hun toegang tot recht. Ten tweede is in de kabinetsreactie op het RMO-rapport voorgesteld om specifiek aandacht te besteden aan de geschilbeslechting van de groep niet-westerse allochtonen. Ten derde zijn allochtonen ondergerepresenteerd in het WODC-onderzoek naar (potentieel) civiel- en bestuursrechtelijke problemen van burgers en de wegen die ze bewandelen om deze problemen tot een oplossing te brengen. Om een completer beeld te krijgen van de geschillen en oplossingsstrategieën van Nederlanders is het daarom wenselijk om, in aanvulling op deze 'Geschilbeslechtingsdelta 2003', de problemen en oplossingsstrategieën van niet-westerse allochtonen in Nederland in kaart te brengen.

Vraagstelling

In deze verkennende studie gaat het alleen om de *niet-westerse* allochtonen. Binnen de groep niet-westerse allochtonen hebben wij ons beperkt tot de vier grootste groepen in Nederland, omdat zij een substantieel deel uitmaken van de Nederlandse bevolking. De vier grootste groepen niet-westerse allochtonen zijn: Turken (2,2%), Marokkanen (1,9%), Surinamers (2,0%) en Antillianen/Arubanen (0,8%).

In de huidige studie is aangesloten bij de theoretische uitgangspunten van het geschilbeslechtingsdelta-onderzoek. De mate waarin mensen problemen ervaren, wordt daarin onder andere verklaard vanuit de participatietheorie. Hoe meer mensen sociaal en economisch participeren in de maatschappij, hoe groter de kans dat ze in een van die interacties problemen kunnen krijgen. Voor de keuze van oplossingsstrategieën is uitgegaan van de rationele keuze theorie.

In de onderhavige studie staan de volgende vragen centraal:

- 1 Welke theorieën zijn van belang wat betreft de aard en omvang van (potentieel) juridische problemen van allochtonen en de wijze waarop zij hun problemen oplossen?
- 2 Welke verwachtingen kunnen we ontleenen aan de participatietheorie en eventuele andere theorieën over de aard en omvang van (potentieel) juridische

- problemen van de vier groepen allochtonen ten opzichte van autochtone Nederlanders en welke empirische gegevens zijn hierover te vinden?
- 3 Welke verwachtingen kunnen we ontleen aan rationele keuze theorieën en eventueel andere theorieën over de oplossingsstrategieën van de vier groepen allochtonen ten opzichte van autochtone Nederlanders en welke empirische gegevens zijn hierover te vinden?

Methode

Voor deze verkennende studie heeft een *literatuurstudie* plaatsgevonden voor het in kaart brengen van theorieën en bestaande onderzoeksgegevens over problemen en geschilbeslechtingsgedrag van allochtonen. Ook zijn er *data opgevraagd* bij (juridische) instanties, zoals sociaal raadslieden en de raad voor rechtsbijstand. Ten slotte hebben we *diepte-interviews* gehouden met acht sleutelinformanten, die als aanspreekpunt fungeren voor allochtonen met (potentieel) juridische problemen: medewerkers van sociaal raadslieden, het juridisch loket, de Landelijke Vereniging van Anti Discriminatie Bureaus en Meldpunten (LVADB), FORUM, het Surinaams Inspraakorgaan en een tweetal advocaten dat allochtone cliënten bedient.

Theorieën en verwachtingen

Kans op problemen en verwachtingen

Voor de verklaring van eventuele verschillen in de aard en omvang van (potentieel) juridische problemen van allochtonen en autochtonen hebben we gebruik gemaakt van vier invalshoeken: de participatie in de samenleving, de beschikbaarheid van hulpbronnen, sociaal-culturele kenmerken en juridische kenmerken van migranten. Daarbij is een onderscheid gemaakt in de kans op problemen in het algemeen en de kans op specifieke problemen.

Volgens de *participatietheorie* neemt de *algemene* (en *specifieke*) kans op problemen toe naarmate mensen meer participeren in de samenleving, dat wil zeggen meer (specifieke) economische en sociale relaties aangaan. Deze theorie gaat er vanuit dat de participatie hoger is naarmate het opleidings- en inkomensniveau toeneemt en mensen deelnemen aan het arbeidsproces. Bovendien zou de participatie hoger zijn bij mensen in de leeftijdscategorie tussen de 25 en 45 dan mensen in andere leeftijdscategorieën, omdat in die levensfase meer veranderingen plaatsvinden en relaties worden aangegaan (zoals werk, gezin, huis). De redenering vanuit de participatietheorie is dat naarmate een groep meer participeert in de maatschappij, de probleemkans van deze groep hoger is. Dit wordt de *algemene* probleemkans genoemd.

In navolging van de participatietheorie verwachten we dat allochtonen een grotere *algemene* kans op potentieel juridische problemen hebben omdat zij relatief vaker tussen de 25 en 45 jaar oud zijn. Aan de andere kant verwachten we juist dat autochtonen meer potentieel juridische problemen hebben omdat zij gemiddeld vaker werk, een hoger opleidingsniveau en een hoger inkomen hebben dan allochtonen. Op basis van deze verwachtingen is het daarom niet duidelijk of de

algemene probleemkans van allochtonen groter of kleiner is in vergelijking met die van autochtonen.

Voor de kans op een *specifiek* probleem is het in eerste instantie van belang of de relatie waarin het probleem kan ontstaan, zich voordoet. Iemand die geen werk heeft zal bijvoorbeeld geen problemen krijgen met zijn werkgever. Voor de specifieke probleemkans moet dus gekeken worden naar de mate waarin mensen participeren of relaties aangaan op specifieke terreinen. Baseline condities die in het geschilbeslechtingsdelta-onderzoek zijn meegenomen zijn bijvoorbeeld of de respondent de afgelopen vijf jaar werk heeft gehad, in bezit was van onroerend goed, onroerend goed heeft gehuurd, of kinderen onder de achttien jaar had. Gezien de verschillen in baselinecondities tussen allochtonen en autochtonen, verwachten we dat allochtonen meer kans hebben op potentieel juridische problemen met betrekking tot uitkeringen, het huren van onroerend goed en het hebben van kinderen onder de achttien jaar. Autochtonen maken juist meer kans op arbeidsgelateerde problemen en problemen met betrekking tot het kopen van onroerend goed.

Ten tweede verwachten we dat een ernstig gebrek aan of een scherpe afname in *economische of sociaal-psychologische hulpbronnen* mensen kwetsbaar kan maken voor problemen. Beperkte mogelijkheden in financiële en emotionele zin en/of radicale veranderingen in financiële en sociale hulpbronnen van mensen, door bijvoorbeeld werkloosheid of een scheiding, kunnen ertoe leiden dat kleine problemen ernstig worden. Vanuit deze optiek maken allochtonen meer kans op problemen omdat ze meer dan autochtonen deel uit maken van de armste bevolkingsgroepen, vaker een uitkering hebben en de Nederlandse taal slechter beheersen.

Ten derde verwachten we dat *sociaal-culturele* verschillen voor problemen kunnen zorgen. Het feit dat allochtonen hun wortels in een andere cultuur hebben, kan leiden tot botsingen met de heersende cultuur in de ontvangende samenleving, denk bijvoorbeeld aan discriminatie of communicatieproblemen.

Op basis van deze sociaal-culturele kenmerken verwachten we dat allochtonen zowel een hogere *algemene* probleemkans hebben als meer kans op *specifieke* problemen. Hun algemene probleemkans is mogelijk hoger omdat zij in cultureel opzicht verschillen van de ontvangende samenleving en misverstanden in communicatie een rol kunnen spelen. Hun kans op specifieke problemen is mogelijk hoger op het gebied van discriminatie en met betrekking tot religieuze zaken. Wel maken we hierbij een duidelijk onderscheid tussen enerzijds Surinamers en Antillianen en anderzijds Turken en Marokkanen. We verwachten dat de tweede groep allochtonen meer kans maakt op problemen, omdat zij meer problemen heeft met de Nederlandse taal en in cultureel en religieus opzicht meer verschilt van de ontvangende samenleving.

Ten vierde verwachten we dat *juridische* kenmerken van allochtonen tot problemen kunnen leiden. We verwachten dat allochtonen vanwege hun positie ten opzichte van het vreemdelingenrecht meer problemen kunnen krijgen dan autochtonen. Zaken die onder het vreemdelingenrecht vallen zijn onder meer verblijfsvergunningen, naturalisatie, gezinshereniging en huwelijksmigratie. Op al deze gebieden kunnen allochtonen problemen ervaren, bijvoorbeeld wanneer zij

zich niet kunnen identificeren zonder verblijfsvergunning of hun gezin naar Nederland willen halen. Ook bij zaken die in eerste instantie ergens anders over gaan, kan het vreemdelingenrecht een rol spelen. De angst voor problemen rondom verblijfsvergunningen kan er bijvoorbeeld toe leiden dat mensen problemen ervaren die er mogelijk (nog) niet zijn.

Oplossingsstrategieën en verwachtingen

In het onderzoek maken we onderscheid tussen drie soorten oplossingsstrategieën: passief blijven, rechtshulp zoeken en zelf het probleem oplossen. Voor het verklaren van verschillen in oplossingsstrategieën is gebruik gemaakt van de rationele-keuzebenadering. Volgens de rationele-keuzebenadering is het handelen van individuen doelgericht. Individen maken keuzes uit beschikbare alternatieven en kiezen daarbij het alternatief dat onder de gegeven omstandigheden voor hen de meest gunstige kosten-batenbalans oplevert. Elementen die voor de keuze van een oplossingsstrategie een belangrijke rol spelen zijn de beschikbare keuzemogelijkheden en de verwachte kosten-baten afweging van de rechtzoekende in kwestie. Die afweging wordt gemaakt tegen de achtergrond van de economische en sociaal-psychologische hulpbronnen die iemand tot zijn beschikking heeft staan. Voor de verschillen tussen allochtonen en autochtonen verwachten we dat vier factoren van invloed zijn op de keuze voor oplossingsstrategieën.

Ten eerste verwachten we dat het *soort probleem* een belangrijke rol speelt in de keuze van een individu om actie te ondernemen. Het soort probleem beïnvloedt de keuzemogelijkheden in de zin dat het bepaalt welke procedures of wegen openstaan en welke niet. Sommige problemen zullen bijvoorbeeld nooit voor een rechtbank verschijnen, omdat deze problemen via andere kanalen worden opgelost. Andere problemen zullen daarentegen juist altijd via het juridische circuit opgelost moeten worden, zoals echtscheidingen. Aangezien we verwachten dat allochtonen en autochtonen verschillen in de mate waarin zij bepaalde typen problemen tegenkomen, verwachten we voor beide groepen ook verschillen in de mate waarin bepaalde oplossingsstrategieën voorkomen.

Ten tweede verwachten we dat verschillen in *economische hulpbronnen* tussen allochtonen en autochtonen van belang zijn. De financiële middelen van een rechtzoekende bepalen bijvoorbeeld of de betreffende persoon in aanmerking komt voor gesubsidieerde rechtshulp en welke instanties zij om hulp kunnen vragen. Omdat allochtonen minder economische hulpbronnen tot hun beschikking hebben, verwachten we dat zij over het algemeen eerder aangewezen zijn op gesubsidieerde rechtshulp of rechtshulp zoeken bij instanties die hulp verlenen aan mensen met een lager inkomen, zoals sociaal raadslieden of het juridisch loket. Dit geldt vooral voor Turken en Marokkanen en in mindere mate voor Surinamers en Antillianen, omdat Turken en Marokkanen gemiddeld een lager inkomen hebben.

Ten derde verwachten we dat verschillen in *sociaal-psychologische hulpbronnen*, zoals taalvaardigheid en opleidingsniveau, van belang zijn. Wanneer iemand de Nederlandse taal machtig is, is het voor deze persoon makkelijker om zich in Nederland verstaanbaar te maken en bijvoorbeeld contact te leggen met een hulpverlener. Daarnaast is de kennis die iemand heeft van belang. Hierbij moet gedacht worden aan kenmerken zoals het bekend zijn met middelen en mogelijkheden om voor eigen belangen op te komen. We verwachten dat allochtonen minder sociaal-psychologische hulpbronnen tot hun beschikking hebben in vergelijking met autochtonen en daarom minder vaak zelf problemen

zullen oplossen en vaker passief zullen zijn of rechtshulp zullen inschakelen. Onder sociaal-psychologische hulpbronnen worden verder nog sociale netwerken en sociaal kapitaal verstaan. De keuze voor een oplossingsstrategie kan anders zijn, wanneer mensen kunnen terugvallen op een groot sociaal netwerk en beschikken over sociaal kapitaal. Hoe meer sociaal kapitaal er binnen een bepaalde bevolkingsgroep is, hoe meer problemen informeel kunnen worden opgelost. Onze verwachting is dat Marokkanen het minst beschikken over sociaal kapitaal en derhalve het meest afhankelijk zijn van de instanties die rechtshulp aanbieden. Ten vierde verwachten we dat de verschillende *culturele achtergronden* er toe leiden dat allochtonen en autochtonen verschillende oplossingsstrategieën hanteren. Aangezien allochtone culturen relatief collectivistischer zijn dan de autochtone cultuur, kan het zijn dat sociale kosten en baten voor allochtonen zwaarder wegen dan voor autochtonen. De sociale omgeving heeft mogelijk een grotere invloed op de oplossing van geschillen bij allochtonen dan bij autochtonen.

Empirische gegevens

Nadat we onze verwachtingen omtrent de verschillen tussen allochtonen en autochtonen hebben geformuleerd, hebben we bekeken in hoeverre deze verwachtingen overeenkomen met bestaande empirische gegevens. Gegevens van de Monitor gesubsidieerde rechtsbijstand 2005 laten zien dat allochtonen gemiddeld iets meer juridische problemen hebben dan autochtonen. Daarnaast blijkt dat de soort problemen die autochtonen en allochtonen hebben, grotendeels overeenkomen met onze verwachtingen. Zoals verwacht, hebben autochtonen relatief vaker te maken met problemen op het gebied van werk en het bezit van onroerend goed, terwijl allochtonen relatief juist vaker problemen hebben op het gebied van uitkeringen of problemen met overheidsinstanties. Daarnaast hebben allochtonen relatief vaker problemen op het gebied van relaties en familie; problemen die voortkomen uit het hebben van kinderen onder de 18 jaar kunnen hieronder gerekend worden. Ook hadden zij relatief vaker problemen met het vreemdelingen- en vluchtelingenrecht.

Conform onze tweede hypothese, blijkt uit bestaande empirische gegevens dat allochtonen vaker een beroep doen op de Wrb en gemeentelijke sociaal raadsliden dan autochtonen. Hoewel zij slechts circa 10% van de bevolking uitmaken, is 49% van de cliënten van sociaal raadsliden niet-westers allochtoon. Ongeveer 32% van de cliënten van sociaal raadsliden behoort tot de autochtone groep.

Daarnaast schakelen allochtonen vaker rechtshulp in dan autochtonen (respectievelijk 80% en 70%), zijn ze minder vaak doe-het-zelvers dan autochtonen (respectievelijk 9% en 23%) en iets vaker passief (respectievelijk 11% en 7%). Deze bevindingen geven ondersteuning voor onze derde verwachting dat allochtonen vaker juridisch advies nodig hebben, omdat zij minder sociaal-psychologische hulpbronnen tot hun beschikking hebben.

Ten aanzien van onze vierde verwachting hebben we weinig bestaande onderzoeksgegevens gevonden. Wel komt uit de interviews naar voren dat de invloed van de sociale omgeving mogelijk een grotere rol speelt bij de keuzes die allochtonen maken.

Conclusie

In het onderzoek hebben we verschillende verwachtingen geformuleerd, maar deze nog niet kunnen toetsen door empirisch onderzoek te verrichten. We hebben bestaande gegevens bij elkaar gebracht en bekeken in hoeverre deze overeenkomen met de theoretische verwachtingen. Uit de bestaande onderzoeksgegevens konden we afleiden dat verschillen in sociaal-economische, sociaal-psychologische en culturele kenmerken tussen allochtonen en autochtonen inderdaad van invloed zijn op de aard van hun problemen en oplossingsstrategieën. In welke mate deze verschillende factoren van invloed zijn hebben we niet kunnen vaststellen.

1 Inleiding

In 2005 telde Nederland ruim 16 miljoen inwoners, waarvan ongeveer 1,7 miljoen van niet-westerse afkomst is. Deze groep niet-westerse allochtonen heeft de laatste decennia een sterke groei doorgemaakt. Sinds 1972 is hun aantal ruim vertienvoudigd (Bijl, Zorlu, Van Rijn, Jenissen & Blom, 2005). Hoewel ongeveer 10% van de bevolking bestaat uit niet-westerse allochtonen, weten we nog weinig van de wegen die ze bewandelen om hun eventuele (rechts)problemen op te lossen en van de problematiek waarmee ze te maken krijgen. Dit terwijl ze vanuit hun sociaal-economische en culturele positie mogelijk kwetsbaar zijn voor specifieke problemen en vanwege bijvoorbeeld taalproblemen moeilijkheden kunnen hebben met het vinden van adequate hulp of minder in staat zijn problemen zelf op te lossen. Wel blijkt dat niet-westerse allochtonen *oververtegenwoordigd* zijn als cliënten van het juridisch loket (Jungmann & Combrink-Kuiters, 2005) en van sociaal raadslieden (zie RMO, 2004).

In het RMO-advies 'Toegang tot recht' worden allochtonen aangeduid als kwetsbare groep als het gaat om hun toegang tot recht (RMO, 2004). Bovendien wordt hierin opgemerkt dat deze thematiek nog een onontgonnen terrein is. In de kabinetsreactie op het RMO-rapport wordt dan ook voorgesteld, overeenkomstig de aanbevelingen van de RMO, specifiek aandacht te besteden aan de geschilbeslechting van de groep niet-westerse allochtonen (Kamerstukken II, 29 279, vergaderjaar 2005-2006, nr. 31).

In 2004 heeft het WODC een onderzoek uitgevoerd naar de mate waarin burgers te maken krijgen met (potentieel) civiel- en bestuursrechtelijke problemen en de wegen die ze bewandelen om deze problemen tot een oplossing te brengen (van Velthoven & ter Voert, 2004). De titel van het rapport, *Geschilbeslechtingsdelta*, verwijst naar de veelheid aan stromen waarlangs problemen tot een oplossing kunnen komen. In dit onderzoek waren allochtonen ondervertegenwoordigd, omdat is gekozen voor een internetenquête als methode van dataverzameling. Bij de opzet van het onderzoek is direct vastgesteld dat voor het benaderen van (met name niet-westerse) allochtonen een geheel andere methode aangewezen zou zijn. Om een completer beeld te krijgen van de geschillen en oplossingsstrategieën van Nederlanders is het wenselijk om, in aanvulling op de 'Geschilbeslechtingsdelta 2003', de problemen en oplossingsstrategieën in kaart te brengen van niet-westerse allochtonen in Nederland. In deze verkennende studie zullen we aan de hand van theoretische uitgangspunten en op basis van bestaand empirisch materiaal verwachtingen uitspreken over de kans op (potentieel) juridische problemen en oplossingsstrategieën van niet-westerse allochtonen in vergelijking met autochtonen. Tevens inventariseren we in hoeverre de verwachtingen overeenkomen met bestaande gegevens over problemen en oplossingsstrategieën van allochtonen en autochtonen.

1.1 Niet-westerse allochtonen in Nederland

Een allochtoon definiëren we in onze studie als een persoon van wie tenminste één ouder in het buitenland is geboren (zie ook CBS, 2006). Daarbij wordt vaak onderscheid gemaakt tussen westerse en niet-westerse allochtonen. In deze

rapportage gaat het alleen om de *niet-westerse* allochtonen. Zij maken 10% van de Nederlandse bevolking uit. Binnen de groep niet-westerse allochtonen hebben wij ons beperkt tot de vier grootste groepen in Nederland, omdat zij een substantieel deel van de Nederlandse bevolking uitmaken. De vier grootste groepen niet-westerse allochtonen zijn: Turken (2,2%), Marokkanen (1,9%), Surinamers (2,0%) en Antillianen/Arubanen (0,8%). Voor de leesbaarheid gebruiken wij in deze studie de term allochtonen wanneer wij het over deze vier groepen niet-westerse allochtonen hebben.

De afzonderlijke groepen allochtonen zijn natuurlijk geenszins homogeen. Onder de groep Surinaamse allochtonen bevinden zich bijvoorbeeld verschillende bevolkingsgroepen. Er kan onderscheid gemaakt worden tussen Creolen (Surinamers van Afrikaanse of van gemengd Europees-Afrikaanse afkomst), Hindoestanen (immigranten uit Brits-Indië), Javanen (afkomstig van Nederlands-Indië) en Chinezen. Daarnaast kent Suriname nog enkele andere bevolkingsgroepen, zoals de boslandcreolen, Libanezen en Europeanen. Ook binnen de andere drie groepen kan onderscheid gemaakt worden tussen verschillende bevolkingsgroepen. Zo wordt er binnen de Marokkaanse groep bijvoorbeeld een subgroep gevormd door migranten die afkomstig zijn uit het Rifgebied en kan er binnen de Turkse groep onderscheid gemaakt worden tussen migranten die uit de binnenlanden van Turkije komen en die uit de grote steden. In deze studie maken we geen onderscheid binnen de vier bevolkingsgroepen, omdat daar geen gegevens over bekend zijn. Hieronder geven we een korte migratiegeschiedenis van de vier grootste groepen allochtonen.

Turken

Binnen de groep allochtonen van Turkse herkomst onderscheiden we drie soorten migranten: arbeidsmigranten, migranten in het kader van gezinshereniging en huwelijksmigranten.

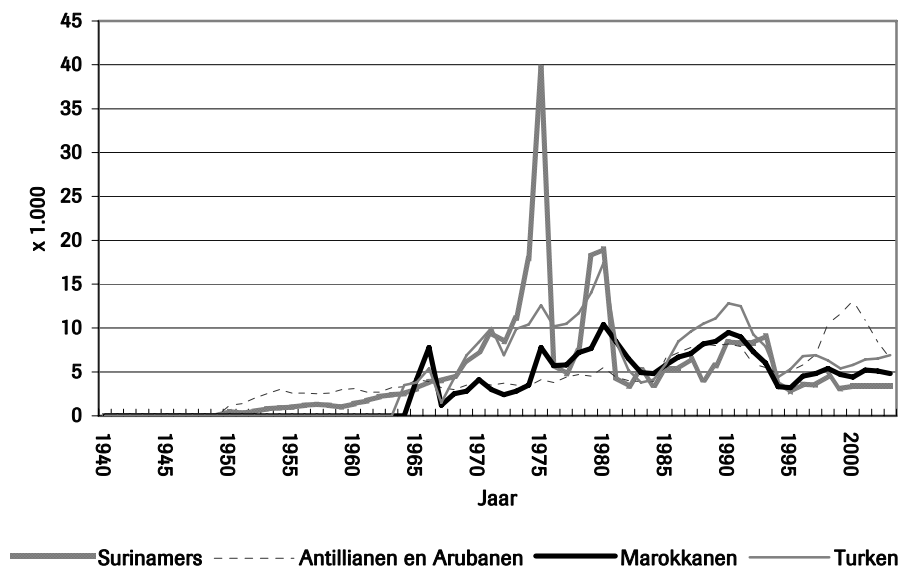
De eerste stroom die Nederland binnenkwam waren de arbeidsmigranten. De Nederlandse overheid sloot in 1964 een wervingsovereenkomst met Turkije om arbeiders ('gastarbeiders') naar Nederland te halen. De arbeidsmigranten kwamen hier om als laagopgeleide werkkrachten te werken in banen waar in Nederland moeilijk mensen voor te vinden waren, omdat autochtonen doorstroomden naar hoger gekwalificeerde functies. Hoewel de Nederlandse overheid in 1973 een wervingsstop aankondigde, leidde dit voor Turken allerm minst tot een afname in de migratie (Böcker, 1994). Wel nam de migratie onder Turken na 1973 een ander karakter aan; de gezinshereniging kwam nu op gang. In de navolgende periode kwamen veel gezinnen van arbeidsmigranten naar Nederland. Vanaf 1984 kwam een derde stroom migranten naar Nederland, namelijk de huwelijksmigranten. Steeds meer jonge mannen en vrouwen haalden hun huwelijkspartner vanuit Turkije naar Nederland. Sinds 1992 nam de immigratie weer sterk af, maar zij laaide enkele jaren daarna weer op. Momenteel lijkt de immigratie vanuit Turkije zich te hebben gestabiliseerd. Elk jaar immigreert een kleine 7.000 Turken naar Nederland. In 2005 telde Nederland bijna 360.000 allochtonen met een Turkse achtergrond (CBS).

Marokkanen

Ook binnen de groep allochtonen met een Marokkaanse achtergrond onderscheiden we de hiervoor genoemde drie stromen migranten.

In de jaren zestig werden Marokkanen, net als Turken, naar Nederland gehaald als arbeidsmigranten ('gastarbeiders'). De Marokkaanse arbeidsmigranten kwamen hier om als laagopgeleide werkkrachten te werken in banen waar Nederland niet voldoende arbeidskrachten voor had, omdat autochtonen naar hoger gekwalificeerde functies doorstroomden. Ook bij Marokkanen leidde de wervingsstop in 1973 niet tot een terugval in de migratie. Net als bij Turken, kwam de gezinshereniging nu op gang. Deze volgmigratie bereikte in 1980 haar hoogtepunt (Buijs & Nelissen, 1994), toen kwamen meer Marokkanen binnen dan in enig ander jaar daarvoor (zie Figuur 2.1). Na een aanvankelijke afname van immigranten uit Marokko, nam de migratie vanaf 1984 weer toe. Net als bij de Turkse migranten, kwam de huwelijksmigratie op gang. Steeds meer jonge mannen en vrouwen haalden hun huwelijkspartner vanuit Marokko naar Nederland. Sinds 1992 liep de immigratie weer sterk terug, en sinds 1996 is er een stabiel niveau bereikt. Elk jaar immigreren er ongeveer 5.000 Marokkanen naar Nederland. In 2005 telde Nederland ruim 310.000 allochtonen met een Marokkaanse achtergrond (CBS).

Figuur 2.1 Aantal Surinaamse, Antilliaanse, Turkse en Marokkaanse immigranten in Nederland tussen 1940 en 2003 (CBS, 2005)

Surinamers

Het belangrijkste motief voor Surinamers om naar Nederland te komen was tot de Tweede Wereldoorlog studiemigratie (Van Niekerk, 1994). In de jaren zestig kwamen daar arbeidsmigranten bij, zoals administratief personeel, onderwijzers, verpleegsters en geschoolde arbeiders. Surinamers gingen vanaf die tijd ook vaker in gezinsverband migreren of lieten hun gezin later overkomen.

In de jaren zeventig veranderde het karakter van de migratie drastisch. Niet alleen vertrokken steeds meer Surinamers naar Nederland, maar ook waren zij steeds vaker afkomstig uit de lagere sociale klasse en uit andere etnische groepen dan de Creoolse. Deze verbreding van de migrantenstroom had vooral te maken met het uitblijven van de verwachte economische ontwikkeling in Suriname. Steeds meer Surinamers kwamen naar Nederland om betere levensomstandigheden en bestaanszekerheid te vinden (Van Niekerk, 1994).

In afwachting van de onafhankelijkheid van Suriname in 1975, vertrokken er grote aantallen Surinamers naar Nederland (zie Figuur 2.1). In 1975 werd een recordaantal van 39.700 Surinaamse immigranten geteld (CBS, 2004). Ook tijdens de overgangsregeling in de periode van 1975 tot 1980, die nog weinig beperkingen impliceerde voor toelating tot Nederland, kwamen veel Surinamers naar Nederland — vooral vlak vóór de ‘dreigende’ invoer van de visumplicht (Post, 2005). Na 1980 is het aantal immigranten uit Suriname gedaald en sinds eind vorige eeuw heeft dit aantal zich gestabiliseerd rond 3.500 per jaar. In 2005 telde Nederland bijna 330.000 allochtonen met een Surinaamse achtergrond (CBS).

Antillianen en Arubanen

De Nederlandse Antillen bestaan uit vijf eilanden: Curaçao, Bonaire, Saba, Sint Eustatius en Sint Maarten. Hoewel Aruba zich in 1986 heeft afgescheiden van de Nederlandse Antillen en een autonoom land werd, nemen wij haar in deze studie samen met de Nederlandse Antillen. Wanneer wij het in dit rapport vanwege leesbaarheidsoverwegingen over Antillianen hebben, bedoelen we dan ook Antillianen én Arubanen.

In eerste instantie kwamen vooral jongeren uit de blanke elite voor studie naar Nederland. Dat veranderde toen de modernisering van de olieraffinaderijen in de jaren vijftig tot massale ontslagen leidde (Van Hulst, 1994). Tot circa 1971 wierven Nederlandse bedrijven en instellingen met steun van de Antilliaanse overheid arbeidskrachten in de Antillen en tot 1977 bleef de Antilliaanse overheid een emigratiebeleid naar Nederland voeren om de toegenomen werkloosheid te trotseren (Bovenkerk & Tielemans, 2000). Toen was de ‘spontane’ migratie van Antillianen naar Nederland inmiddels ook begonnen (Van Hulst, 1994).

Na de sluiting van de olieraffinaderijen op de Antillen in de tweede helft van de jaren tachtig vertrokken veel Antillianen naar Nederland. De crisis in de olie-industrie, waarop de economie van de eilanden in belangrijke mate dreef, leidde tot een sterke toename van de emigratie, vooral uit de lagere klassen (zie Figuur 2.1). De voortgaande spontane immigratie volgde op deze manier vrij nauwgezet de ontwikkeling van de Antilliaanse economie en nog steeds vormt de economische situatie de belangrijkste oorzaak voor de emigratie vanuit de Antillen. Rond de eeuwwisseling is bijvoorbeeld nog een piek te bespeuren in de aantallen immigranten vanuit de Antillen en Aruba; deze werd veroorzaakt door het in elkaar zakken van de economie van de Antillen in 1998 (CMO, 2005). Momenteel immigreren er jaarlijks ongeveer 7.000 Antillianen naar Nederland. In 2005 telde Nederland 130.000 allochtonen met een Antilliaanse of Arubaanse achtergrond (CBS).

1.2 Juridische problemen

De huidige studie richt zich op civiel- en bestuursrechtelijke problemen of geschillen. Wanneer een probleem of geschil in beginsel via rechtsregels opgelost of aangepakt kan worden, kunnen we spreken van een (potentieel) juridisch probleem of geschil (van Velthoven & ter Voert, 2004). Hieronder vallen dus niet alleen de geschillen die in het ‘juridisch circuit’ terecht zijn gekomen, maar ook de geschillen die daar niet belanden. Bij deze laatste problemen of geschillen is het afhankelijk van de subjectieve interpretatie van de burger of iets een juridisch probleem is of niet. Een situatie die voor de ene persoon eenvoudig op te lossen is,

kan voor de andere persoon problematisch zijn. Of iets een juridisch probleem wordt hangt vaak af van de manier waarop mensen handelen of reageren en van de mate van zelfredzaamheid.

Om juridische problemen en conflicten van probleemloze gebeurtenissen te onderscheiden hebben Schuyt e.a. (1976) een onderverdeling gemaakt in vier situaties:

- *het probleemloos verrichten van rechtshandelingen*: verzoeken die automatisch worden ingewilligd; soepel verlopende juridische interactie. Bijvoorbeeld het kopen van een huis.
- *probleemgeladen situaties*: incidenten, voorvallen, botsingen die echter vrijwel vanzelf worden opgelost; informatietekorten over een bepaalde rechtspositie. Bijvoorbeeld een defect artikel dat na aankoop zonder problemen wordt vergoed.
- *probleemsituaties*: situaties, waarin incidenten, voorvallen en probleemgeladen situaties enige last bezorgen, hinder of irritatie geven; situaties waarin klachten worden geuit over de loop of de afloop van de situatie; een geuite behoefte aan informatie.
- *conflictsituaties*: situaties waarin twee partijen niet met elkaar verenigbare doeleinden nastreven en elkaar met bepaalde middelen bestrijden.

In de eerste twee situaties is (nog) geen sprake van een probleem of conflict met een andere partij. Een in principe probleemloze rechtshandeling kan echter overgaan in een probleemgeladen situatie en eventueel verder escaleren tot een probleemsituatie en een conflictsituatie. Uiteindelijk rekenen Schuyt e.a. alle probleem- en conflictsituaties, en de probleemgeladen situaties voor zover in die situaties —al of niet wettelijk verplicht— de hulp wordt ingeroepen van een rechtshulpverlener, tot de ‘rechtsproblemen’. Buiten deze definitie blijven het probleemloos verrichten van rechtshandelingen en de probleemgeladen situaties die vrijwel vanzelf worden opgelost.

Het verschijnsel dat niet elke probleemgeladen situatie hoeft uit te monden in een probleem of conflict, omschrijven Felstiner e.a. (1981) aan de hand van drie stadia: *namings*, *blaming* en *claiming*. In sommige situaties worden alle drie de stadia doorlopen, in andere situaties niet. Ten eerste moet een persoon voor zichzelf vaststellen dat een bepaalde situatie schadelijk is (*namings*). Ten tweede kan die persoon de schadelijke ervaring toeschrijven aan de fout van een ander (*blaming*). Ten slotte kan een burger de instelling of persoon die hij of zij verantwoordelijk stelt voor de fout, om een remedie vragen (*claiming*). Een dergelijke eis verandert in een conflict als de eis deels of geheel verworpen wordt door de ander.

1.3 Doel, vraagstelling en methode van onderzoek

Doel

Doel van deze studie is vanuit een theoretische verkenning en bestaande empirische gegevens verwachtingen te formuleren over de aard en omvang van (potentieel) juridische geschillen van allochtonen in vergelijking tot autochtonen en hun geschilbeslechtingsgedrag. Uit deze verkennende analyse kunnen relevante kenmerken worden gedestilleerd voor toekomstig onderzoek, die kunnen bijdragen aan het verder ontwikkelen van onderzoek en theorie naar geschilbeslechting.

Vraagstelling

In de huidige studie wordt aangesloten bij de theoretische uitgangspunten van het geschilbeslechtingsdelta-onderzoek. De mate waarin mensen problemen ervaren wordt daarin onder andere verklaard vanuit de participatietheorie. Hoe meer mensen sociaal en economisch participeren in de maatschappij, hoe groter de kans dat ze in een van die interacties problemen kunnen krijgen. In de huidige studie zal ook naar de invloed van de beschikbaarheid van hulpbronnen en sociaal-culturele factoren worden gekeken. Voor de keuze van oplossingsstrategieën is in de geschilbeslechtingsdelta uitgegaan van de rationele keuze theorie.

In de onderhavige studie staan de volgende vragen centraal:

- 1 Welke theorieën zijn van belang wat betreft de aard en omvang van (potentieel) juridische problemen van allochtonen en de wijze waarop zij hun problemen oplossen?
- 2 Welke verwachtingen kunnen we ontlenen aan de participatietheorie en eventuele andere theorieën over de aard en omvang van (potentieel) juridische problemen van de vier groepen allochtonen ten opzichte van autochtone Nederlanders en welke empirische gegevens zijn hierover te vinden?
- 3 Welke verwachtingen kunnen we ontlenen aan de hand van rationele keuze theorieën en eventueel andere theorieën over de oplossingsstrategieën van de vier groepen allochtonen ten opzichte van autochtone Nederlanders en welke empirische gegevens zijn hierover te vinden?

Methode

Voor deze verkennende studie zijn verschillende methoden van gegevensverzameling gebruikt. Ten eerste heeft een literatuurstudie plaatsgevonden. Deze literatuur is enerzijds gebruikt voor theorievorming en anderzijds om bestaande gegevens over problemen en geschilbeslechtingsgedrag van allochtonen en theoretisch relevante variabelen in kaart te brengen. Bij dit laatste gaat het onder meer om de economische en sociaal-culturele kenmerken van allochtonen en autochtonen.

Ten tweede zijn er data opgevraagd bij (juridische) instanties (zoals sociaal raadslieden, raad voor rechtsbijstand). Dit had tot doel om een beeld te krijgen van de aard en omvang van hulpvragen van allochtonen en autochtonen.

Ten derde hebben we diepte-interviews gehouden met acht sleutelinformanten om een beeld te krijgen van de problemen die allochtonen hebben en welke wegen zij bewandelen om deze problemen op te lossen. Dit zijn sleutelinformanten die als aanspreekpunt fungeren voor allochtonen met (potentieel) juridische problemen. Er is gesproken met medewerkers van sociaal raadslieden, het juridisch loket, de Landelijke Vereniging van Anti Discriminatie Bureaus en Meldpunten (LVADB), FORUM, het Surinaams Inspraakorgaan en een tweetal advocaten dat allochtone cliënten bedient.

1.4 Afgrenzing van dit rapport

De opzet van dit onderzoek kent enkele beperkingen.

In de eerste plaats beperkt dit rapport zich tot civiel- en bestuursrechtelijke problemen en voorzieningen. Het strafrecht blijft hierbij buiten beschouwing,

vanwege zijn geheel eigen karakter waarbij het initiatief tot opsporing en vervolging bij de overheid ligt.

In de tweede plaats betreft dit rapport de vier grote groepen (niet-westerse) allochtonen. Buiten beschouwing blijven kleinere groepen allochtonen (zowel westers als niet-westers) en vluchtelingen. Door deze laatste beperking blijft ook de vluchtelingenproblematiek buiten beschouwing, die een geheel eigen karakter heeft.

In de derde plaats bekijken we in dit rapport de alloctonengroepen als geheel. We maken hierbij geen onderscheid tussen de eerste en tweede generatie allochtonen, en we houden geen rekening met de verblijfsduur of met verschillen binnen de vier allochtone groepen.

In de vierde plaats is dit een verkennende studie. Er is geen uitvoerig empirisch onderzoek verricht om onze verwachtingen te toetsen. Er is voornamelijk gewerkt met bestaande gegevens en daarmee beperkt van opzet.

1.5 Indeling van dit rapport

In hoofdstuk 2 worden verwachtingen geformuleerd over de aard en omvang van (potentieel) juridische problemen van allochtonen. De verwachtingen worden vanuit theoretisch oogpunt gemaakt en vervolgens vergeleken met empirische gegevens die reeds tot onze beschikking staan. In hoofdstuk 3 worden verwachtingen geformuleerd over verschillen in oplossingsstrategieën van allochtonen. Ook deze verwachtingen worden vanuit theoretisch oogpunt gemaakt en vervolgens vergeleken met reeds bestaande empirische gegevens. In hoofdstuk 4 worden de bevindingen van deze studie nog eens beknopt uiteengezet en worden aanbevelingen gedaan voor toekomstig onderzoek.

2 Kans op problemen: aard en omvang

In dit hoofdstuk beschrijven we welke verwachtingen we vanuit theoretisch oogpunt kunnen formuleren over de *aard* en *omvang* van (potentieel) juridische problemen van allochtonen in vergelijking met autochtonen. Daarnaast formuleren we hypothesen over de onderlinge verschillen tussen de vier groepen allochtonen met betrekking tot de aard en omvang van de juridische problemen waar ze mee te maken krijgen. Bovengenoemde verwachtingen ontleen we aan de participatietheorie, theorieën over hulpbronnen en op basis van sociaal-culturele en juridische kenmerken van de verschillende groepen allochtonen.

2.1 Kans op problemen

Participatietheorie

Volgens de participatietheorie houdt het hebben van rechtsproblemen verband met de aard en omvang van iemands maatschappelijke activiteiten. Dat wil zeggen, dat de kans op problemen toeneemt, naarmate iemand intensiever deelneemt aan het sociale en economische leven. Wanneer iemand veel relaties heeft, is de kans groot dat hij of zij in een van die relaties een onplezierige situatie meemaakt die kan resulteren in een geschil (Sykes, 1969). De mate van participatie in maatschappelijke activiteiten en relaties is gerelateerd aan persoonskenmerken van demografische en sociaal-economische aard. Te verwachten is bijvoorbeeld dat de participatie hoger ligt bij mensen die deelnemen aan de arbeidsmarkt dan bij werklozen, en dat de participatie toeneemt naarmate het opleidings- en inkomensniveau stijgt. Daarnaast wordt door de participatietheorie verondersteld dat mensen in de leeftijdscategorie tussen de 25 en 45 maatschappelijk meer participeren dan mensen in andere leeftijdscategorieën, omdat in die levensfase meer veranderingen plaatsvinden en relaties worden aangegaan (zoals werk, gezin, huis). De redenering vanuit de participatietheorie is dat naarmate een groep meer participeert in de maatschappij, de probleemkansen van deze groep hoger is (van Velthoven & ter Voert, 2004). Dit wordt de *algemene* probleemkans genoemd.

Wanneer we verschillen in de kans op *specifieke* problemen in kaart willen brengen, speelt de *baseline-kwestie* een rol, dat wil zeggen: de aanwezigheid van de sociale relatie waarin een bepaald probleem kan voorkomen (van Velthoven & ter Voert, 2004). Voor de kans op een specifiek probleem is het in eerste instantie van belang of de relatie waarin het probleem kan ontstaan, zich voordoet. Iemand die geen onroerend goed koopt zal bijvoorbeeld geen problemen krijgen met het afsluiten van een hypotheek. Voor de specifieke probleemkansen moet dus gekeken worden naar de mate waarin mensen participeren of relaties aangaan op specifieke terreinen. Baseline condities die in het geschilbeslechtingsdelta-onderzoek zijn meegenomen zijn bijvoorbeeld of de respondent de afgelopen vijf jaar werk heeft gehad, in bezit was van onroerend goed, onroerend goed heeft gehuurd, of kinderen onder de achttien jaar had.

Door in kaart te brengen hoe allochtonen in vergelijking met autochtonen participeren in de maatschappij en wat voor relaties zij aangaan, kan zicht gekregen worden op verschillen in de algemene en specifieke probleemkansen van beide groepen. Voor de algemene probleemkansen zullen we de groepen vergelijken wat betreft hun verschillen in leeftijdsverdeling, opleidingsniveau, arbeidsmarktparticipatie en inkomen. Voor wat betreft hun specifieke probleemkansen komen verschillen in specifieke relaties aan bod zoals het hebben van werk, uitkeringen, het huren of bezitten van woonruimte, en het hebben van kinderen onder de 18.

Tekort of scherpe afname van hulpbronnen

In tegenstelling tot de participatiehypothese, werd in de Geschilbeslechtingdelta 2003 geconstateerd dat uitkeringsgerechtigden en gescheiden personen - groepen waarvan wordt verwacht dat ze minder participeren in de samenleving - juist meer juridische problemen ervaren dan gemiddeld (van Velthoven & ter Voert, 2004). In aanvulling op de participatietheorie verwachten we daarom dat een ernstig gebrek aan of een scherpe afname in hulpbronnen gepaard kan gaan met problemen. Hulpbronnen kunnen van economische aard zijn, zoals de hoogte van het inkomen, of van sociaal-psychologische aard, zoals de mate waarin men beschikt over taalvaardigheid en sociale netwerken (zie Schuyt e.a., 1976). Beperkte mogelijkheden in financiële en emotionele zin en/of radicale veranderingen in financiële en sociale hulpbronnen van mensen, door bijvoorbeeld werkloosheid of een scheiding, kunnen ertoe leiden dat kleine problemen ernstig worden. Het ene probleem leidt mogelijk tot vele andere problemen die niet voorkomen kunnen worden door het gebrek aan hulpbronnen. Iemand die weinig financiële ruimte heeft kan bijvoorbeeld moeilijk een financiële tegenslag te boven komen, ook al is deze slechts klein. Dus, naast onze verwachtingen op basis van de participatietheorie, verwachten we tevens dat mensen met zeer weinig economische of sociaal-psychologische hulpbronnen, of mensen die in een korte tijd een sterke afname daarin hebben ervaren, een grotere kans op problemen hebben dan gemiddeld.

Sociaal-culturele verschillen

Naast de sociaal-demografische achtergrondkenmerken verwachten we dat ook sociaal-culturele kenmerken van invloed zijn op de kans op problemen. Het feit dat allochtonen hun wortels in een andere cultuur hebben, kan leiden tot botsingen met de heersende cultuur in de ontvangende samenleving of problemen op specifieke gebieden (Hofstede, 2002).

Er zijn geen normen en waarden die absoluut en universeel gelden; die geldig zijn voor alle mensen, alle culturen en alle maatschappijen. Cultuur heeft, bewust en onbewust, invloed op iemands leven, leidt tot specifieke waarden en normen en brengt gebruiken en tradities met zich mee die uniek kunnen zijn voor een bepaalde groep mensen. Hofstede (2002) noemt cultuur 'de collectieve mentale vóórprogrammering die de leden van een groep of categorie mensen onderscheidt van die van andere'. Bij cultuur gaat het enerzijds om iets wat een bepaalde groep mensen gemeenschappelijk heeft, denkt te hebben of geacht wordt te hebben. Hierbij kan gedacht worden aan ervaringen, kennis, waarden en normen die boven-individueel zijn en bovendien overdraagbaar zijn. Anderzijds gaat het bij cultuur om een gemeenschappelijk kader dat wordt gebruikt om de werkelijkheid te interpreteren (zie Boone, 2002; Cliteur, 1998; Hofstede, 2001).

Specifieke sociaal-culturele kenmerken kunnen er toe leiden dat de aard en omvang van (potentieel) juridische problemen van groepen allochtonen verschillen van die van andere groepen allochtonen en die van autochtonen. Derhalve is voor deze studie van belang om te kijken naar aspecten van de culturele achtergrond die van belang kunnen zijn bij het ontstaan van juridische problemen. Binnen dit domein kan bijvoorbeeld gedacht worden aan religieuze aangelegenheden. Godsdienstige opvattingen en gebruiken werken door in de cultuur en beïnvloeden de cultuur (Bijsterveld, 1998). Ook kan hierbij gedacht worden aan communicatieproblemen en beeldvorming vanuit de ontvangende samenleving.

Juridische kenmerken

Een vierde factor die van belang kan zijn voor verschillen in de aard en omvang van problemen van allochtonen en autochtonen is hun positie ten opzichte van het vreemdelingenrecht. Zaken die onder het vreemdelingenrecht vallen zijn onder meer verblijfsvergunningen, naturalisatie, gezinshereniging en huwelijksmigratie. Op het gebied van huwelijksmigratie kunnen zowel autochtonen als allochtonen te maken krijgen met het vreemdelingenrecht, op de andere gebieden zijn alleen allochtonen vertegenwoordigd.

Hieronder vergelijken we eerst de sociaal-demografische achtergrondkenmerken van allochtonen en autochtonen die vanuit de participatietheorie van belang zijn. Daarna beschrijven we welke groepen mogelijk een tekort of scherpe afname van hulpbronnen (hebben) ervaren. Vervolgens beschrijven we de sociaal-culturele kenmerken van allochtonen. Daarna beschrijven we welke juridische kenmerken een rol spelen. Ten slotte bekijken we in hoeverre bestaande empirische gegevens onze verwachtingen weergeven.

2.2 Sociaal-demografische achtergrondkenmerken

Zoals hiervoor reeds is beschreven, kan vanuit de participatietheorie beredeneerd worden dat de kans op problemen toeneemt naarmate een persoon maatschappelijk meer participeert. In deze paragraaf beschrijven we enkele sociaal-demografische achtergrondkenmerken van allochtonen in vergelijking met autochtonen. Voor de algemene probleemkans zullen we de groepen vergelijken naar leeftijd, opleiding, arbeidsmarktparticipatie en inkomen. Voor wat betreft hun specifieke probleemkans komen verschillen in specifieke relaties aan bod zoals het hebben van werk, uitkeringen, het huren of bezitten van woonruimte, en het hebben van kinderen onder de 18. We zullen in dit hoofdstuk alleen verwachtingen formuleren wanneer we verschillen verwachten in de aard of omvang van problemen tussen allochtonen en autochtonen.

2.2.1 Leeftijdverdeling

Vanuit de participatietheorie kan beredeneerd worden dat mensen tussen 25 en 45 jaar meer kans hebben op (potentieel) juridische problemen. In Tabel 2.1 is de leeftijdsverdeling van de verschillende bevolkingsgroepen weergegeven (CBS, 2005). In deze tabel is te zien dat de groep allochtonen in vergelijking met die van autochtonen wordt gekenmerkt door een aanmerkelijk hoger aandeel jongvolwassenen en kinderen (tot 25 jaar) en door een ondervertegenwoordiging van ouderen.

Alle etnische groepen zijn gemiddeld jonger (28 jaar) dan de autochtone Nederlanders (40 jaar). Allochtonen zijn aanzienlijk minder vergrijsd dan autochtonen. Van de autochtone bevolking is een relatief groot percentage (43%) 45 jaar of ouder, terwijl van de allochtone bevolking slechts 18% 45 jaar of ouder is. Van de allochtone bevolking is juist een relatief hoog percentage jonger dan 25 jaar (47%) in vergelijking met de autochtone bevolking (waarvan 29% jonger dan 25 jaar is). Hier komen we in paragraaf 2.2.6 op terug. Verder is in deze cijfers te zien dat, van de vier groepen allochtonen, Surinamers in hun leeftijdsopbouw het meest lijken op de autochtone bevolking.

Uit gegevens van het CBS blijkt dat 28,4% van de autochtonen in de leeftijdscategorie tussen de 25 en 45 valt, terwijl dit voor alle groepen allochtonen een hoger percentage betreft. In de leeftijdscategorie van 25 tot 45-jarigen valt 33,3% van de Marokkanen, 33,4% van de Antillianen, 34,8% van de Surinamers en 37,5% van de Turken. Op basis van deze gegevens over de leeftijdsopbouw en vanuit de participatietheorie verwachten we daarom dat allochtonen meer kans hebben op (potentieel) juridische problemen dan autochtonen.

Tabel 2.1 Leeftijdsopbouw van autochtonen, (alle) niet-westerse allochtonen, Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen in procenten

	Autocht.	Allocht.	Turken	Marok.	Surin.	Antil.
tot 25 jaar	29	47	48	52	40	48
25-45 jaar	28	35	38	33	35	33
45-65 jaar	28	16	13	12	22	17
65 jaar of ouder	15	3	3	3	5	2
Gemiddelde leeftijd	40	28	27	26	32	28

* Bron: CBS (2005)

2.2.2 Opleidingsniveau

Volgens de participatietheorie nemen sociale en economische activiteiten toe naarmate het opleidingsniveau toeneemt en daarmee de kans op problemen. Uit SCP- en CBS-gegevens komt naar voren dat etnische minderheden, en dan in het bijzonder Turken en Marokkanen, gemiddeld genomen een lager opleidingsniveau hebben dan autochtonen.

Allochtonen verlaten het Nederlandse onderwijssysteem gemiddeld met een lager onderwijsniveau dan autochtone leerlingen (CBS, 2004). Al in het basisonderwijs lopen allochtone leerlingen met laag opgeleide ouders achterstand op. In het voortgezet onderwijs volgen allochtone leerlingen vooral de lagere onderwijsniveaus, op havo en vwo zijn zij ondervertegenwoordigd. Dit heeft weer gevolgen voor hun deelname aan het hoger onderwijs. Weliswaar stromen allochtonen relatief vaker door naar vervolgonderwijs van een hoger niveau, maar

zij zijn weinig aanwezig in het hoger beroepsonderwijs of wetenschappelijk onderwijs (CBS).

Deze onderwijsdeelname heeft tot gevolg dat allochtonen over het algemeen lager opgeleid zijn dan autochtonen (CBS, 2004) (zie Tabel 2.2). In 2003 was van de allochtonen bijna 6 op de 10 laag opgeleid (bo, mavo of vbo), van de autochtonen was dat ruim 3 op de 10. Surinamers en Antillianen zijn beter opgeleid dan Turken en Marokkanen. In 2003 had bijna 50% van de Surinamers en Antillianen hoogstens een opleiding voltooid op het niveau bo, mavo of vbo, terwijl dit ruim 70% was van de Turken en Marokkanen. Het percentage Surinamers en Antillianen met een hbo- of wo-diploma lag in 2003 ongeveer twee keer zo hoog als onder Turken en Marokkanen. Vooral wat dit laatste betreft lijken Surinamers en Antillianen meer op de autochtone bevolking dan Turken en Marokkanen. Verder blijkt dat de tweede generatie allochtonen een beduidend hoger onderwijsniveau heeft dan de eerste generatie allochtonen van dezelfde leeftijd (CBS, 2004). Samengevat verwachten we dat allochtonen minder kans maken op (potentieel) juridische problemen dan autochtonen, omdat zij een lager opleidingsniveau hebben. Dit geldt vooral voor Turken en Marokkanen en in mindere mate voor Surinamers en Antillianen.

Tabel 2.2 Opleidingsniveau van autochtonen, (alle) niet-westerse allochtonen, Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen van 15 tot en met 65 jaar in procenten

	Autocht.	Allocht.	Turken	Marok.	Surin.	Antil.
Lager	33	57	70	72	48	49
Middel	43	29	23	21	37	37
Hoger	24	14	7	7	15	14

* Bron: CBS (2004)

2.2.3 Arbeidsmarktpositie

Vanuit de participatietheorie geredeneerd, zijn mensen met betaald werk sociaal en economisch meer actief en hebben zij daardoor meer kans op (potentieel) juridische problemen dan mensen zonder betaald werk. Allochtonen blijken minder vaak tot de werkzame beroepsbevolking te behoren dan autochtonen (CBS, 2005). In 2004 participeerde bijna de helft (48%) van de allochtone beroepsbevolking in de arbeidsmarkt en tweederde (67%) van de autochtone beroepsbevolking (zie Tabel 2.3). Tussen de vier groepen allochtonen zijn onderling grote verschillen zichtbaar. Marokkanen behoren het minst vaak tot de werkzame beroepsbevolking (37%). Turken en Antillianen participeren meer in de arbeidsmarkt dan Marokkanen (respectievelijk 46% en 52%). Surinamers hebben het hoogste percentage arbeidsparticipatie, namelijk 62%. Deze laatste groep lijkt hierin het meest op de autochtone bevolking.

Allochtonen zijn vaker werkloos dan autochtone Nederlanders (CBS), zoals te zien is in Tabel 2.3. In 2004 was 16% van de allochtonen werkloos, tegenover ruim 5% van de autochtone bevolking. De stijging van de werkloosheid in 2003 heeft allochtonen meer getroffen dan autochtonen en de werkloosheid blijft ook aanzienlijk hoger in deze groep. Als de vier groepen allochtonen onderling vergeleken worden valt op dat vooral Marokkanen een hoog werkloosheidspercentage hebben (22%). Ruim één op de vijf allochtonen met een Marokkaanse achtergrond is dus werkloos. Turken, Surinamers en Antillianen

hebben een beduidend lager werkloosheidspercentage, respectievelijk 14%, 12% en 16%.

Geredeneerd vanuit de participatietheorie kan de hypothese worden geformuleerd dat allochtonen minder kans maken op (potentieel) juridische problemen aangezien zij minder deel uitmaken van de werkzame beroepsbevolking en dus minder participeren in de maatschappij. Dus de *algemene* probleemkans is voor allochtonen lager dan voor autochtonen. Wat betreft *specifieke* probleemkansen verwachten we dat allochtonen meer kans hebben op problemen op het gebied van uitkeringen en autochtonen meer kans op problemen op werkgebied. Deze laatste hypothese betreft vooral Marokkanen en in mindere mate Surinamers, Turken en Antillianen.

Tabel 2.3 Arbeidsparticipatie en werkloosheid¹ van autochtonen, (alle) niet-westerse allochtonen, Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen van 15 tot en met 65 jaar in procenten

	Autocht.	Allocht.	Turken	Marok.	Surin.	Antil.
Arbeidsparticipatie	67	48	46	37	62	52
Werkloosheid	5	16	14	22	12	16

¹ Onder 'werkloos' worden door het CBS die personen verstaan die werk hebben aanvaard waardoor ze tenminste 12 uur per week gaan werken, of personen die verklaren tenminste 12 uur per week te willen werken, daarvoor beschikbaar zijn en activiteiten ontplooiën om werk voor tenminste 12 uur per week te vinden.

* Bron: CBS (2005)

2.2.4 Inkomsten

Vanuit de participatietheorie kan beredeneerd worden dat mensen met een hoger inkomen meer kans maken op (potentieel) juridische problemen, omdat zij meer zouden participeren in de maatschappij. Allochtonen hebben gemiddeld een lager besteedbaar huishoudinkomen dan autochtonen (CBS, 2004). Deels komt dit voort uit het feit dat allochtone gezinnen vaker dan autochtone gezinnen afhankelijk zijn van één inkomen. Bij Turken en Marokkanen heeft dat te maken met de geringe arbeidsparticipatie van vrouwen, bij Surinamers en Antillianen is het ontbreken van een partner hier vaak de oorzaak van (eenoudergezinnen). Zoals in Tabel 2.4 te zien is, hadden allochtonen in 2001 gemiddeld €22.500 te besteden en autochtonen €29.600. Omdat allochtonen gemiddeld een lager inkomen hebben dan autochtonen (CBS), is de kans op (potentieel) juridische problemen voor allochtonen kleiner. Dit geldt met name voor Marokkanen en Antillianen en in mindere mate voor Surinamers en Turken.

Er zijn verschillende inkomensbronnen waar kostwinners hun inkomen uit kunnen krijgen. Ten eerste is er natuurlijk het betaald werk, maar daarnaast kan er ook inkomen komen uit uitkeringen (bijstand, WW, arbeidsongeschiktheid) en pensioenen. Zoals te zien is in Tabel 2.4, komt voor 68% van de autochtone huishoudens in 2003 het inkomen uit betaald werk. Voor de allochtone huishoudens is dit percentage praktisch gelijk, namelijk 67%. Voor de Surinamers en Antillianen ligt dit percentage zelfs hoger dan bij de autochtone bevolking, respectievelijk 73% en 70%. Het grote verschil zit hem in de inkomsten uit uitkeringen en pensioenen. Bij de autochtone bevolking krijgt 24% van de huishoudens hun inkomsten uit pensioenen, en slechts 8% uit uitkeringen. Echter, bij de allochtone bevolking krijgen huishoudens nauwelijks inkomen uit pensioenen (4%), maar liggen de percentages voor inkomsten uit uitkeringen veel hoger (29%). Vooral Turken en Marokkanen krijgen relatief vaak inkomsten uit

uitkeringen, respectievelijk 34% en 35%. Het gaat hierbij vaak om een arbeidsongeschiktheidsuitkering of bijstandsuitkering. Surinamers en Antillianen hebben uitkeringen minder vaak als inkomensbron dan Turken en Marokkanen, maar vaker dan de autochtone bevolking, namelijk 21% en 26%.

Wat de *specifieke* probleemkans betreft kan derhalve voorspeld worden dat allochtonen meer (potentieel) juridische problemen hebben op het gebied van uitkeringen dan mensen die niet zijn aangewezen op een uitkering. Dit geldt vooral voor Turken en Marokkanen, die het meest afhankelijk zijn van uitkeringen. Autochtonen hebben daarentegen juist meer kans op problemen op werkgebied.

Tabel 2.4 Inkomen (per gezin) en inkomensbronnen van autochtonen, (alle) niet-westerse allochtonen, Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen

	Autoch.	Allocht.	Turken	Marok.	Surin.	Antil.
Besteedbaar huishoud-inkomen in € in 2001	29.600	22.500	24.800	21.900	23.300	21.100
Inkomensbronnen in 2003 (in %):						
Betaald werk	68	67	62	61	73	70
Uitkering	8	29	34	35	21	26
Pensioen	24	4	5	4	5	3

* Bron: CBS (2004)

2.2.5 Woonomstandigheden

Het huren en bezit van onroerend goed zijn twee baseline-kenmerken die in de studie worden betrokken. In tabel 2.5 staat de verdeling van huur- en koopwoningen naar etnische achtergrond weergegeven. Hieruit blijkt dat autochtonen vaker dan allochtonen in een koopwoning wonen. Van de autochtonen woont 42% in een huurwoning en 58% in een koopwoning. Van de allochtonen woont 80% in een huurwoning en 21% in een koopwoning. Ook bestaan er verschillen tussen de vier allochtone bevolkingsgroepen onderling. Vooral Marokkanen vallen op, doordat bij hen het verschil in percentage huur- en koopwoningen het grootst is (92% respectievelijk 8%). De andere drie groepen liggen qua percentages dicht bij elkaar, maar Surinamers lijken hierin het meest op de autochtone bevolking, van hen huurt 73% een woning en heeft 28% een koopwoning.

Gezien het feit dat allochtonen in vergelijking met autochtonen over het algemeen vaker een huurhuis hebben, hebben ze meer kans op (potentieel) juridische problemen op het terrein van het huren van onroerend goed, terwijl autochtonen juist meer kans hebben op problemen betreffende het bezit van onroerend goed.

Tabel 2.5 Huur- en koopwoningen van autochtonen, (alle) niet-westerse allochtonen, Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen in procenten

	Autocht.	Allocht.	Turken	Marok.	Surin.	Antil.
Huurwoningen	42	80	79	92	73	83
Koopwoningen	58	21	20	9	28	18

* Bron: SCP (2005)

2.2.6 Kinderen onder de 18

Allochtonen en autochtonen verschillen in de mate waarin zij kinderen hebben onder de achttien jaar. Uit CBS-gegevens blijkt dat een groot percentage van de allochtonen onder de achttien jaar is (35%), terwijl dit bij de autochtonen veel minder het geval is (slechts 22%). Vooral onder Marokkanen blijken veel gezinnen met kinderen voor te komen, want 40% van deze bevolkingsgroep is jonger dan achttien jaar.

Wij formuleren hier een hypothese die betrekking heeft op een specifieke probleemkans. We verwachten dat allochtonen, en dan vooral Marokkanen, relatief veel kans maken op (potentieel) juridische problemen door het hebben van kinderen onder de achttien jaar.

Tabel 2.6 Percentage 0- tot en met 18-jarigen onder autochtonen, (alle) niet-westerse allochtonen, Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen

	Autoch.	Allocht.	Turken	Marok.	Surin.	Antil.
0-18 jaar	22	35	37	40	30	34

* Bron: CBS (2005)

2.2.7 Tekort of scherpe afname van hulpbronnen

Zoals reeds eerder in dit hoofdstuk aan bod is gekomen, verwachten we, in aanvulling op de participatietheorie, dat een ernstig gebrek aan of een scherpe afname in economische of sociaal-psychologische hulpbronnen mensen kwetsbaar kan maken voor problemen. Beperkte mogelijkheden in financiële en emotionele zin en/of radicale veranderingen in financiële en sociale hulpbronnen van mensen, door bijvoorbeeld werkloosheid of een scheiding, kunnen ertoe leiden dat kleine problemen ernstig worden. Het is hiervoor van belang om te kijken naar de meest kwetsbare groepen in de samenleving.

In paragraaf 2.2.4 werd al duidelijk dat allochtonen vaker een inkomen krijgen uit uitkeringen (29%) dan autochtonen (8%). Vooral Turken en Marokkanen krijgen relatief vaak inkomsten uit uitkeringen, respectievelijk 34% en 35%. Verder blijkt dat eenderde deel van de allochtone huishoudens in 2001 een inkomen had onder de lage-inkomensgrens¹. Dat is veel meer dan het percentage van bijna 11% onder de autochtone huishoudens (FORUM, 2004). In economisch opzicht lopen allochtonen daarom een grotere kans om tot de meest kwetsbare groep te behoren dan autochtonen. Verder blijkt dat gescheiden personen een grotere kans hebben op problemen (van Velthoven & ter Voert, 2004).² Over het geheel genomen zijn onder allochtonen iets meer mensen gescheiden dan onder autochtonen, dit geldt met name voor Surinamers (zie Tabel 2.7). Daarnaast zijn er binnen de groep Surinamers en Antillianen relatief veel eenoudergezinnen (SCP, 2003), die als een groep met zeer weinig hulpbronnen aangemerkt kan worden. Een laatste kwetsbare groep die genoemd kan worden, zijn de eerste generatie allochtonen die

¹ De lage-inkomensgrens is een absolute grens, die voor alle jaren en voor alle huishoudens eenzelfde koopkracht vertegenwoordigt (SCP, 2005). De hoogte ervan is gebaseerd op het bijstandsniveau van een alleenstaande in 1979 en wordt elk jaar bijgesteld. In 2001 is de lage-inkomensgrens netto €9.600 per jaar voor een alleenstaande en €13.300 voor een echtpaar zonder kinderen. De hier weergegeven cijfers zijn gebaseerd op cijfers uit 2001, omdat er geen recentere cijfers beschikbaar zijn.

² Daarnaast blijkt overigens dat migratiehuwelijken een relatief hoge scheidingskans hebben (Hooghiemstra, 2003)

pas kort in Nederland verblijven. Deze groep allochtonen heeft over het algemeen minder hulpbronnen dan de overige allochtonen.

Samengevat verwachten we hier dat allochtonen een grotere kans maken dan autochtonen om tot de meest kwetsbare groep te behoren.

Tabel 2.7 Burgerlijke staat van autochtonen, (alle) niet-westerse allochtonen, Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen in procenten

	Autocht.	Allocht.	Turken	Marok.	Surin.	Antil.
Gehuwd	56	48	69	63	31	24
Ongehuwd	29	40	20	29	47	64
Verweduwd	7	2	2	1	3	1
Gescheiden	7	11	8	7	19	11

* Bron: CBS (2004)

2.2.8 Samenvatting

Op basis van de hierboven geformuleerde verwachtingen is het niet duidelijk of allochtonen over het algemeen meer of minder potentieel juridische problemen hebben in vergelijking met autochtonen. In navolging van de participatietheorie verwachten we wat betreft de *algemene* probleemkans dat allochtonen minder potentieel juridische problemen hebben omdat zij gemiddeld minder vaak werk, een lager opleidingsniveau en een lager inkomen hebben dan allochtonen. Aan de andere kant verwachten we dat allochtonen meer potentieel juridische problemen hebben omdat zij relatief vaker tussen de 25 en 45 jaar oud zijn.

Over de *specifieke* probleemkans van allochtonen en autochtonen kunnen we duidelijkere uitspraken doen. Op basis van bovenstaande verwachten we dat allochtonen meer kans hebben op potentieel juridische problemen met betrekking tot uitkeringen, het huren van onroerend goed en het hebben van kinderen onder de achttien jaar. Autochtonen maken meer kans op arbeidsgerelateerde problemen en problemen met betrekking tot het kopen van onroerend goed.

Verder verwachten we dat allochtonen meer kans maken op problemen, omdat ze eerder tot de meest kwetsbare groep behoren wat betreft economische en sociaal-psychologische hulpbronnen. Reden hiervoor is dat allochtonen vaker tot de allerlaagste inkomensgroep behoren, vaker uitkeringen ontvangen (vooral Turken en Marokkanen) en relatief vaak gescheiden zijn (vooral Surinamers en Antillianen).

2.3 Sociaal-culturele kenmerken

Zoals reeds beschreven, verwachten we dat sociaal-culturele kenmerken er toe kunnen leiden dat de aard en omvang van (potentieel) juridische problemen van groepen allochtonen verschillen van die van andere groepen allochtonen en die van autochtonen. In deze paragraaf beschrijven we dan ook enkele van deze kenmerken, zoals de beheersing van de Nederlandse taal, cultuur en religie en de beeldvorming vanuit de ontvangende samenleving.

2.3.1 Taal en communicatie

Naarmate mensen slechter Nederlands spreken, hebben zij ook meer kans op (potentieel) juridische problemen. Veel problemen beginnen bij misverstanden in communicatie en bijna alle conflicten hebben te maken met communicatieproblemen. We verwachten dat allochtonen meer (potentieel) juridische problemen hebben omdat zij, vanwege hun mogelijk beperktere taalvaardigheid, anderen minder goed begrijpen of zichzelf minder goed kunnen uitdrukken. Daarnaast verwachten we dat allochtonen meer (potentieel) juridische problemen hebben door misverstanden als gevolg van culturele verschillen in communicatie. Door een beperkte taalbeheersing en culturele misverstanden kunnen mensen boodschappen van anderen verkeerd begrijpen. Dit kan vooral voorkomen wanneer mensen met verschillende culturele achtergronden proberen te communiceren. Zelfs als twee mensen dezelfde taal spreken, kunnen dezelfde woorden vanuit verschillende culturele achtergronden verschillend worden geïnterpreteerd. Culturen kleuren als het ware de manier waarop mensen de wereld waarnemen en interpreteren. Interculturele communicatie is daarom vooral gevoelig voor misverstanden.³

Communicatieproblemen zijn niet alleen een probleem op zich, maar vormen een overkoepelend probleem op alle mogelijke vlakken. Door misverstanden in de communicatie kunnen ook situaties die in potentie niet problematisch zijn, problematisch worden. Tussen de verschillende groepen allochtonen bestaan aanzienlijke verschillen in de beheersing van de Nederlandse taal (zie Dagevos 2001). Suriname en de Antillen zijn landen waar Nederlands de officiële taal is, hoewel alleen in Suriname de voertaal ook Nederlands is. Vooral allochtonen met een Surinaamse achtergrond, maar ook die met een Antilliaanse achtergrond, hebben wat de taalvaardigheid betreft dus een voorsprong op Turken en Marokkanen. Naar schatting spreekt 62% van de Turken en 44% van de Marokkanen matig tot slecht Nederlands, terwijl dit maar voor 5% van de Surinamers en 12% van de Antillianen geldt (Gijsberts & Dagevos, 2005). Overigens vermelden wij hierbij dat onder Antillianen vooral de eerste stroom migranten goed Nederlands spreekt en dat latere generaties beduidend minder goed Nederlands spreken (SCP, 2003). Het lezen van het Nederlands is voor nog meer personen uit de minderheden een probleem. Slechts één op de tien Turken en Marokkanen zegt hier nooit problemen mee te hebben.

De tweede generatie Turken en Marokkanen spreekt de taal overigens inmiddels even goed als de tweede generatie Surinamers en Antillianen (Dagevos e.a., 2003). De Nederlandse taal is vooral een probleem voor oudere Turken en Marokkanen en voor de veel jongere huwelijksmigranten (Dagevos e.a.). Daarnaast is er zowel in Marokko als Turkije een relatief groot aantal mensen analfabeet, wat het leren van de Nederlandse taal in de weg staat.

Surinamers en Antillianen zijn over het algemeen de Nederlandse taal meer machtig dan Turken en Marokkanen (Gijsberts & Dagevos, 2005). Dit leidt tot de hypothese, dat Surinamers en Antillianen minder kans maken op (potentieel) juridische problemen dan Turken en Marokkanen.

³ Momenteel wordt er een onderzoek uitgevoerd door de Raad voor de Rechtspraak naar miscommunicatie in de rechtspraak met betrekking tot allochtonen. Doel van dat onderzoek is te verhelderen hoe in concrete rechtzaken met culturele aspecten van zaken en met culturele achtergronden van allochtonen wordt omgegaan op communicatief en procesmatig vlak.

2.3.2 Cultuur en religie

Verschillende religieuze en culturele groepen mensen kunnen verschillende en tegenstrijdige ideeën hebben over wat goed en fout is, of juist en onjuist. Waarden en normen zijn vaak gebaseerd op culturele tradities en zijn daardoor moeilijk te veranderen en weinig flexibel. Culturele conflicten ontstaan door verschillen in normen en waarden tussen groepen mensen met verschillende culturele achtergronden. De ene persoon handelt vanuit zijn of haar cultuur, terwijl iemand vanuit een andere cultuur en vanuit een ander wereldbeeld het handelen heel anders kan interpreteren. Deze situatie kan tot misverstanden leiden en zelfs uitmonden in een conflict.

Om de verschillen tussen groepen mensen op cultureel vlak meetbaar te maken, hebben Groeneveld en Weijers-Martens (2002, SPVA-onderzoek) in hun onderzoek de term 'modernisering' geïntroduceerd. Met modernisering wordt bedoeld op het proces dat typisch is voor West-Europa en de overgang beschrijft van een agrarische naar een (post)industriële samenleving. De ontwikkeling van een specifiek patroon van waarden, normen en houdingen is nauw verbonden aan deze traditie. Secularisering, individualisering, democratisering van de gezagsverhoudingen en emancipatie vormen de sleutelementen van het proces van modernisering en daarmee van de huidige westerse cultuur. Het SCP (2003) heeft het proces van modernisering vervolgens geoperationaliseerd en heeft vier schalen onderscheiden, die zijn benoemd als 'familiezin', 'autonomie van kinderen', 'religieus liberalisme' en 'man-vrouwrollen'. De bevindingen over de vier subdimensies van modernisering wijzen over het geheel genomen in dezelfde richting. Marokkanen blijken de minst progressieve opvattingen te hebben, met Turken in hun kielzog. Surinamers en Antillianen zijn in hun opvattingen duidelijk moderner. Hoger opgeleiden en leden van de tweede generatie staan overigens dicht bij waarden die kenmerkend zijn voor het proces van modernisering dan lager opgeleiden en leden van de eerste generatie (SCP, 2003).

Hieronder gaan we specifiek in op de rol die religie speelt in cultuur. Zoals hiervoor reeds is gezegd, wordt religie als een kernelement van cultuur beschouwd (van Tubergen, 2004). De religieuze verschillen tussen allochtonen en autochtonen zijn aanzienlijk en deze verschillen zijn met name manifest bij moslimgroepen (SCP, 2005). Het grootste gedeelte van de Turken (94%) en Marokkanen (97%) in Nederland beschouwt zichzelf als moslim (CBS, 2004). Turken en Marokkanen zijn over het algemeen vaker religieus en vertonen een hoger niveau van religiositeit dan Surinamers en Antillianen (Schans, 2005). Van de Surinamers beschouwt bijna 11% zichzelf als moslim en bijna 26% als hindoe. Onder de Surinamers hangt verder een groot gedeelte het christelijke geloof aan. Ook onder de Antillianen zijn relatief veel christenen.

Autochtone Nederlanders zijn steeds minder actief in de religieuze sfeer en rekenen zich steeds minder tot een religieuze denominatie (nog hoogstens 40% a 60%). Bij Turkse en Marokkaanse minderheden is een ander beeld te zien; religieuze participatie moet bij hen los gezien worden van de identificatie met de islam. Hoewel moslimgroepen hun religie steeds minder in praktijk brengen, beschouwen zij zich over het algemeen nog wel als moslim. De identificatie blijft in stand, ook bij de tweede generatie. Van de Turken en Marokkanen beschouwt niet minder dan 95% en 97% zichzelf als moslim (Groeneveld, & Weijers-Martens, 2002). De meeste Turken en Marokkanen zijn zich dus sterk bewust van hun

moslimidentiteit. Voor hen is het 'moslim-zijn' een belangrijk deel van hun zelfbeeld, iets waar ze vaak aan denken en waar ze zich persoonlijk op aangesproken voelen. De islam neemt vooral bij Marokkanen een belangrijke plaats in; zij zijn over het algemeen religieuzer dan Turken (SCP, 2005).

Het gegeven dat allochtonen over het algemeen een andere culturele en religieuze achtergrond hebben dan de autochtone meerderheid in de ontvangende cultuur leidt tot de hypothese dat allochtonen meer kans maken op (potentieel) juridische problemen. Een voorbeeld van problemen waarbij de andere culturele of religieuze achtergrond een rol speelt is de thematiek rond 'hoofddoekjes'. In de praktijk blijkt dat vrouwen die (vanuit religieuze overwegingen) een hoofddoekje dragen uitgesloten worden van enkele arbeidsfuncties of het volgen van een opleiding. Van dezelfde aard is het recentelijk in de media gebrachte dilemma van het dragen van een burqa. Ook kunnen er conflicten op de werkvloer ontstaan door het in praktijk brengen van een religie. Te denken valt hierbij aan benodigde gebedsruimtes, het ten uitvoer brengen van gebeden onder werktijd en de wens om op religieuze feestdagen vrij te nemen. Een andere door cultuur ingegeven handeling die tevens tot (potentieel) juridische problemen zou kunnen leiden is eergerelateerd geweld⁴. Deze voorbeelden mogen duidelijk maken dat het (potentieel) juridische problemen met zich mee kan brengen wanneer mensen hun leven inrichten volgens een bepaalde culturele of geloofsovertuiging die niet door de autochtone bevolking wordt aangehangen. Tevens verwachten we dat de groepen die meer afwijken van de autochtone denkbeelden en derhalve het minst gemoderniseerd zijn ook meer problemen kunnen verwachten. Daarom verwachten we dat Marokkanen en Turken meer kans maken op (potentieel) juridische problemen dan Surinamers en Antillianen.

2.3.3 Ontvangende samenleving

Voor het ontstaan van problemen is het tevens van belang hoe de ontvangende samenleving omgaat met allochtonen. Hofstede zegt hierover dat ieder immigratieland een potentieel 'meerderheidsprobleem' heeft, in die zin dat de reactie van de meerderheid essentieel is voor het ontstaan van problemen van de minderheid (2002). Worden allochtonen behandeld en gezien als Nederlanders of als allochtonen? Het feit dat allochtonen een minderheid vormen in de Nederlandse samenleving maakt hen tot potentieel doel van discriminatie of racisme. Door de maatschappelijke ontwikkelingen van de laatste jaren lijkt het lastiger te worden voor minderheden om zich in de samenleving geaccepteerd te voelen. Er is sprake van een grote sociale afstand tussen allochtonen en autochtonen (SCP, 2005). De houding van autochtone Nederlanders speelt hierin een wezenlijke rol. De voor de hand liggende hypothese die wij hier formuleren is dat allochtonen vaker te maken zullen hebben met (potentieel) juridische problemen met betrekking tot discriminatie en racisme dan autochtonen.

⁴ Hoewel in het volksgeloof eigenrichting door de familie geldt als een islamitische norm, wijst van Eck (2001) erop dat eerwraak ook voorkomt onder mediterrane christenen en dus *niet* typisch is voor de islam.

2.3.4 Samenvatting

Op basis van de hierboven geformuleerde verwachtingen, denken we dat allochtonen meer kans maken op potentieel juridische problemen dan autochtonen. Wat de sociaal-culturele kenmerken betreft hebben allochtonen zowel een hogere *algemene* probleemkans als meer kans op *specifieke* problemen. Hun algemene probleemkans is hoger omdat zij in cultureel opzicht verschillen van de ontvangende samenleving en misverstanden in communicatie een rol kunnen spelen. Hun kans op specifieke problemen is hoger op het gebied van vreemdelingenrecht en discriminatie. Wel kunnen we hierbij een duidelijk onderscheid maken tussen enerzijds Surinamers en Antillianen en anderzijds Turken en Marokkanen. De tweede groep allochtonen maakt aanzienlijk meer kans op problemen dan de eerste groep allochtonen, omdat zij meer problemen heeft met de Nederlandse taal en in cultureel en religieus opzicht meer verschilt van de ontvangende samenleving.

2.4 Juridische kenmerken

Zoals reeds beschreven, verwachten we dat de aard en omvang van (potentieel) juridische problemen van allochtonen verschillen van die van autochtonen vanwege verschillen in juridische kenmerken. In deze paragraaf beschrijven we de positie die allochtonen innemen ten opzichte van het vreemdelingenrecht, zoals nationaliteitskwesies en huwelijksmigratie.

Het vreemdelingenrecht regelt zaken met betrekking tot het toelaten en uitzetten van vreemdelingen, het toezicht houden op vreemdelingen die in Nederland verblijven en het bewaken van de grenzen. Zaken die onder het vreemdelingenrecht vallen zijn onder meer verblijfsvergunningen, naturalisatie, gezinshereniging en huwelijksmigratie. Op het gebied van huwelijksmigratie kunnen zowel autochtonen als allochtonen te maken krijgen met het vreemdelingenrecht, op de andere gebieden zijn alleen allochtonen vertegenwoordigd. Er zijn legio voorbeelden van (potentieel) juridische problemen die kunnen voortkomen uit het in aanraking komen met het vreemdelingenrecht, hieronder worden enkele toegelicht.

Een flinke meerderheid van de allochtonen heeft de Nederlandse nationaliteit, eventueel naast de nationaliteit van het herkomstland (SCP 2003; Dagevos, Gijsberts & Van Praag, 2003). Bij Turken en Marokkanen is grofweg twee derde Nederlander, bij Surinamers geldt dat voor de overgrote meerderheid. Een veel voorkomend probleem bij allochtonen is bijvoorbeeld de problematiek van het opvragen van gelegaliseerde documenten uit het land van herkomst (van der Kloot, 2005). Door een gebrekkige persoonsregistratie in veel landen is het vaak niet mogelijk om bijvoorbeeld een gelegaliseerde geboorteakte te krijgen. Bovendien zijn procedures duur vanwege de hoge leges en duren de procedures lang. Naast het ontbreken van geboorteaktes kan verder nog gedacht worden aan het niet kunnen identificeren zonder verblijfsvergunning, analfabetisme met betrekking tot inburgeringstoetsen of het niet voldoen aan de inkomenseisen om een huwelijkspartner uit het buitenland te mogen halen.

Het vreemdelingenrecht kan ook een rol spelen bij problemen die in eerste instantie ergens anders over gaan. Om een voorbeeld te geven, wanneer

allochtonen willen scheiden zullen zij ook in het oog (moeten) houden of dit geen nadelige consequenties heeft voor hun verblijfsvergunning. Huwelijkspartners die uit het buitenland zijn gehaald hebben bijvoorbeeld in eerste instantie (gedurende drie jaar) een verblijfsvergunning die is gebaseerd op die van hun partner.

Wanneer zij gedurende die tijd van hun partner scheiden, zal hun verblijfsvergunning ook ingetrokken worden. De angst voor problemen rondom verblijfsvergunningen kan er dan ook toe leiden dat mensen problemen ervaren, die er mogelijk (nog) niet zijn.

Een ander potentieel juridisch probleem dat specifiek voor Marokkanen kan optreden, is wanneer Marokkanen die in Marokko zijn getrouwd in Nederland willen scheiden. Als mensen volgens Marokkaans recht getrouwd zijn, moet dit huwelijk ook in Marokko worden ontbonden. Hoewel dit dus wel degelijk een juridisch probleem kan zijn, kan het niet in Nederland worden opgelost.

De mate waarin met een partner met dezelfde etnische achtergrond danwel met een autochtone partner wordt gehuwd kan invloed hebben op de aard en omvang van (potentieel) juridische problemen. Wat huwelijksmigratie betreft, is er een verschil te zien tussen enerzijds Turken en Marokkanen en anderzijds Surinamers en Antillianen.

Bij het aangaan van een huwelijk blijkt dat de keuze van Turken en Marokkanen vaak valt op een partner met dezelfde etnische achtergrond. Die keuze betreft meestal een partner die in het land van herkomst wordt gevonden, en slechts in een minderheid van de gevallen een reeds hier verblijvende herkomstgenoot (Dagevos e.a., 2003; Hooghiemstra, 2003). Bijna tweederde van de huwelijken van Turken en Marokkanen is een migratiehuwelijk (Bijl e.a., 2005). Dit geldt zowel voor mannen als vrouwen. Huwelijken met autochtonen zijn zeldzaam onder deze twee groepen. Ook jonge Marokkanen en Turken die meestal reeds geruime tijd in Nederland woonachtig zijn, zijn in hun partnerkeuze nog sterk op het land van herkomst gericht. Het percentage migratiehuwelijken ligt bij de tweede generatie Turken en Marokkanen wel wat lager dan bij de eerste generatie, maar nog steeds tussen de 50% en 60% (Bijl e.a., 2005).

Bij Surinamers en Antillianen ligt de situatie volstrekt anders. Van de hier geboren en die reeds gehuwd zijn, heeft een ruime meerderheid gekozen voor een autochtone partner (Dagevos e.a., 2003). Hierbij moet wel worden aangetekend dat bij Surinamers en Antillianen het ongehuwd samenwonen veel voorkomt en dat deze paren hierbij buiten beschouwing zijn gebleven.

Op basis van bovenstaande gegevens met betrekking tot juridische kenmerken verwachten we dat allochtonen meer kans maken op (potentieel) juridische problemen dan autochtonen. Hierbij verwachten we tevens dat Turken en Marokkanen meer kans maken op (potentieel) juridische problemen dan Surinamers en Antillianen, omdat zij vaker een huwelijkspartner uit hun herkomstland halen.

2.5 Empirische gegevens

In deze paragraaf bekijken we in hoeverre onze verwachtingen overeenkomen met bestaande empirische gegevens. Hiervoor maken we gebruik van de gegevens uit de Monitor Gesubsidieerde Rechtsbijstand 2005 (Jungmann & Combrink-Kuiters,

2005). Ook maken we voor deze paragraaf gebruik van de cijfers van de Landelijke Vereniging van Anti Discriminatie Bureaus en Meldpunten (LVADB).

In de Monitor Gesubsidieerde Rechtsbijstand is een representatieve steekproef van allochtonen (N=726) en autochtonen (N=815) gevraagd of zij de afgelopen twee jaar *juridische* problemen hebben gehad. Dit zijn problemen waarvoor ze juridische hulp konden inschakelen. In deze monitor is geen onderscheid gemaakt tussen de vier groepen allochtonen.

De Monitor-cijfers die we hier gebruiken betreffen het soort probleem waarmee mensen de afgelopen twee jaar het laatst zijn geconfronteerd (Jungmann & Combrink-Kuiters, 2005). De cijfers van de Monitor laten zien dat allochtonen gemiddeld iets meer juridische problemen hebben dan autochtonen, respectievelijk 0,43 en 0,34 problemen per persoon. In totaal heeft 29% van de allochtonen tenminste één juridisch probleem ervaren in de afgelopen twee jaar, in vergelijking met 22% van de autochtonen (Jungmann & Combrink-Kuiters). In Tabel 2.8 is weergegeven met welk soort problemen autochtonen en allochtonen te maken hebben. De gegevens ondersteunen onze verwachtingen voor een deel. Zoals verwacht, hebben autochtonen relatief vaker te maken met problemen op het gebied van werk en het bezit van onroerend goed. Allochtonen hebben relatief juist vaker problemen op het gebied van uitkeringen of problemen met overheidsinstanties. Daarnaast hebben allochtonen relatief vaker problemen op het gebied van relaties en familie; problemen die voortkomen uit het hebben van kinderen onder de achttien jaar kunnen hieronder gerekend worden. Ook hebben zij relatief vaker problemen met het vreemdelingen- en vluchtelingenrecht. Autochtonen hebben in minder dan 1% van de problemen te maken met het vreemdelingenrecht, terwijl dit voor allochtonen in 7% van de problemen het geval is. In een interview zei een Marokkaanse advocate het volgende:

“Veel problemen die op zich eenvoudig zijn, kunnen voor allochtonen problematisch worden, omdat deze uiteindelijk tot problemen rondom het vreemdelingenrecht leiden. De angst voor het niet in orde zijn van de papieren, kan allochtonen al naar een advocaat doen stappen.”

Tabel 2.8 Soort problemen van autochtonen en allochtonen in procenten

	Autochtonen	Allochtonen
Werk	27	19
Relatie/familie	10	17
Claim/vordering/betaling	11	9
Letsel/medisch	9	5
Uitkering/probleem met overheidsinstantie	5	9
Ontevreden over product of dienst	6	3
Schade/verzekering	5	8
Wonen: onroerend goed	5	1
Wonen: huur	3	5
Wonen: burelen	2	3
Vreemdelingen-/vluchtelingenrecht	<1	7

* Bron: Jungmann & Combrink-Kuiters, 2005

Helaas worden in de Monitor deze gegevens niet gecontroleerd voor relevante achtergrondkenmerken. Het zou interessant zijn om te zien of de verschillen tussen allochtonen en autochtonen verdwijnen wanneer gecontroleerd zou worden voor kenmerken als leeftijd, opleidingsniveau, arbeidsparticipatie, inkomen, het hebben van kinderen onder de achttien jaar en woonomstandigheden.

Wat betreft onze hypothese over potentiële problemen die voortkomen uit discriminatie, maken we gebruik van de cijfers van de Landelijke Vereniging van Anti Discriminatie Bureaus en Meldpunten (LVADB). Uit deze cijfers blijkt dat 40% van de klachten afkomstig is van de vier groepen allochtonen die in deze studie worden bekeken, terwijl zij maar 7% van de Nederlandse bevolking uitmaken. Verder laten de cijfers van de LVADB zien dat 59% van de ingediende klachten discriminatie betreft op grond van etnische afkomst. Hiermee is etnische afkomst, of ras, de meest gemelde discriminatiegrond. Hoewel ook autochtonen soms melden gediscrimineerd te worden op grond van ras, is het merendeel van de slachtoffers van allochtone herkomst. Het aantal Marokkaanse melders van klachten is hierbij opvallend groot. Een vraag die hierbij moeilijk beantwoord kan worden is of Marokkanen daadwerkelijk vaker gediscrimineerd worden dan andere groepen, of dat zij hier alleen vaker melding van maken. Uit een interview met FORUM kwam hierover het volgende naar voren:

“Het beeld dat heerst over Marokkanen is dat zij vaker klagen dan andere allochtonen; en zij dragen daarnaast ook vaker hoofddoekjes, worden vaker geweigerd bij disco’s en melden vaker gediscrimineerd te worden.”

3 Oplossingsstrategieën

In dit hoofdstuk staan de oplossingsstrategieën voor civiel- en bestuursrechtelijke problemen van allochtonen centraal. Vanuit theoretisch oogpunt formuleren we verwachtingen over het verschil in oplossingsstrategieën tussen allochtonen en autochtonen.

3.1 Rationele-keuzebenadering

Als mensen te maken krijgen met een (potentieel) juridisch probleem, dan kunnen zij verschillende wegen bewandelen om hier mee om te gaan. In navolging van Genn (1999) worden in de geschilbeslechtingsdelta drie keuzes onderscheiden als kernelementen van de geschiloplossingsstrategie van een rechtzoekende:

- actie ondernemen of niet;
- deskundige hulp inschakelen of zelf doen;
- een derde een beslissing laten nemen of overeenstemming proberen te bereiken met de wederpartij.

Wanneer mensen in aanraking komen met problemen of conflicten kunnen zij in een eerste reactie ervoor kiezen om wel of geen actie te ondernemen. Mensen die zelf geen contact zoeken met de tegenpartij, geen advies of hulp vragen, en ook niet door (acties van) de tegenpartij 'gedwongen' worden om wat aan of met het probleem te doen worden in deze benadering de 'passieven' genoemd. 'Passieven' ondernemen niets om het probleem op te lossen. Mensen die wel, op enigerlei wijze, actie ondernemen om het probleem of conflict op te lossen worden 'actieven' genoemd. Binnen de groep van actieven worden vervolgens 'doe-het-zelvers' en 'rechtshulpgebruikers' onderscheiden. Doe-het-zelvers ondernemen actie zonder advies of hulp te vragen aan deskundigen; rechtshulpgebruikers gaan wel te rade bij deskundige personen of instanties (van Velthoven & ter Voert, 2004). Van de actieven, zowel doe-het-zelvers als rechtshulpgebruikers, probeert een deel in overleg met de wederpartij tot een oplossing van het conflict te komen. Bij de poging om in der minne overeenstemming te bereiken, kan eventueel een derde, bijvoorbeeld een mediator, een bemiddelende rol spelen. Een ander deel van de actieven doorloopt een of meer officiële procedures, waarbij een derde wordt gevraagd een beslissing te nemen om het conflict te beslechten. Derden kunnen bijvoorbeeld zijn: rechters, arbiters, huur- en geschillencommissies (van Velthoven & ter Voert, 2004).

Een burger met een probleem of conflict heeft verschillende mogelijkheden om dit probleem op te lossen. In navolging van de geschilbeslechtingsdelta (van Velthoven & ter Voert, 2004) gaan wij daarbij uit van de rationele-keuzetheorie. Volgens de rationele-keuzebenadering is het handelen van individuen doelgericht. Individen maken keuzes uit beschikbare alternatieven en kiezen daarbij het alternatief dat onder de gegeven omstandigheden voor hen de meest gunstige kosten-batenbalans oplevert (Coleman, 1990). Hierbij moet opgemerkt worden, dat de term 'rationele-keuzebenadering' meer rationaliteit doet vermoeden dan per definitie een rol hoeft te spelen. Afwegingen die irrationeel lijken of afwegingen

waarin bijvoorbeeld emoties een belangrijke rol spelen, kunnen veelal ook verklaard worden met behulp van de rationele-keuzebenadering. Ook emoties en sociale relaties kunnen immers deel uitmaken van een kosten-baten afweging, zoals zometeen duidelijk zal worden. Het concept rationaliteit wordt hier dan ook subjectief geïnterpreteerd (zie onder meer de term 'bounded rationality' in Jolls, Sunstein & Thaler, 1998). In de rationele-keuzebenadering kunnen twee niveaus van keuzes worden onderscheiden: de beschikbare keuzemogelijkheden en de verwachte kosten-baten afweging van een rechtzoekende in kwestie.

Ten eerste wordt de keuze voor een oplossingsstrategie bepaald door de keuzemogelijkheden die iemand tot zijn beschikking heeft. Deze keuzemogelijkheden zijn afhankelijk van het geheel aan vertakkingen binnen de delta en vormen zo de achterliggende determinanten van het keuzeproces. De keuzemogelijkheden variëren met het soort probleem waar iemand mee te maken heeft en met het beschikbare aanbod aan rechtshulp. Het soort probleem beïnvloedt de keuzemogelijkheden in de zin dat het bepaalt welke officiële procedures openstaan en welke niet. Sommige problemen zullen bijvoorbeeld nooit voor een rechtbank verschijnen, omdat deze problemen via andere kanalen worden opgelost. Andere problemen zullen daarentegen juist altijd via het juridisch circuit opgelost moeten worden, zoals echtscheidingen. Het beschikbare aanbod aan rechtshulp beïnvloedt de keuzemogelijkheden in de zin dat niet op elke plaats, op elk moment en in elke situatie rechtshulp beschikbaar is. Een belangrijke voorspeller voor de oplossingsstrategie is derhalve het soort probleem dat speelt (van Velthoven & ter Voert, 2004).

Ten tweede wordt de keuze voor een oplossingsstrategie bepaald door de verwachtingen van de persoon in kwestie. Volgens de rationele-keuzebenadering ondernemen rechtzoekenden alleen actie als ze verwachten dat de baten de kosten overstijgen. De kans die de rechtzoekende zichzelf toedicht om het doel te bereiken speelt hierbij een belangrijke rol. Het gaat dus om de *verwachte* kosten-baten afweging van een rechtzoekende. Factoren die van belang zijn voor het keuzeproces zijn niet alleen de verwachte kosten en baten van een specifieke oplossingsstrategie, maar ook de economische en sociaal-psychologische hulpbronnen die iemand tot zijn beschikking heeft. De verwachte kosten en baten zijn immers afhankelijk van de beschikbare hulpbronnen. Hieronder zullen deze factoren worden toegelicht.

Verwachte kosten en baten

De verwachte kosten en baten kunnen zowel materieel als immaterieel van aard zijn, zolang het maar een waarde voor de betrokkene vertegenwoordigt. De kosten-baten afweging van een oplossingsstrategie kan vanuit drie domeinen worden bekeken. In navolging van van Erp en Klein Haarhuis (2006) onderscheiden we een kosten-baten afweging in financiële zin, in sociale zin en in psychologische zin. In alle drie de domeinen speelt de kans die een rechtzoekende zichzelf toedicht om een doel te bereiken een cruciale rol.

De *financiële* kosten-baten afweging heeft betrekking op de verwachte materiële kosten en baten van een gekozen oplossingsstrategie. Een voorbeeld van baten van een gekozen oplossingsstrategie zijn de zaakopbrengsten. Naarmate er een hoger financieel belang op het spel staat of het probleem anderszins ernstiger is, zijn de baten hoger. Naast de baten spelen ook de kosten van een oplossingsstrategie een rol. In een aantal gevallen wordt rechtshulp gratis of tegen een minimale

vergoeding verstrekt, bijvoorbeeld op het spreekuur van Juridisch Loketten of wanneer men lid is van een vakbond of een rechtsbijstandverzekering heeft afgesloten. Wanneer de rechtzoekende echter een advocaat nodig heeft, dan zijn de kosten sterk afhankelijk van het inkomen van de rechtzoekende.

Rechtzoekenden die binnen het bereik van de Wrb vallen moeten een eigen bijdrage betalen naar gelang hun draagkracht, buiten het bereik van de Wrb komt het honorarium volledig voor rekening van de gebruiker. Naast het honorarium van de rechtshulpverlener kunnen er, afhankelijk van de gevolgde oplossingsstrategie, tal van bijkomende kosten zijn. Hierbij valt te denken aan telefoon- en portokosten, de onkosten van de raadsman, de kosten van eventuele getuigen en deskundigen en griffierechten voorzover niet kwijtgescholden op grond van de geringe draagkracht.

De *sociale* kosten-baten afweging heeft te maken met de opbrengsten uit relaties. Aangenomen wordt dat kenmerken van relaties invloed hebben op het gedrag van mensen ten aanzien van een oplossingsstrategie (Griffiths, 1983). Sociale netwerken en sociaal kapitaal spelen hierin een belangrijke rol.⁵ Griffiths legt vooral veel nadruk op het belang van de 'relationele afstand' tussen actoren. Hoe kleiner deze afstand, hoe meer problemen op een informele manier worden opgelost. Mensen ondernemen bijvoorbeeld niet snel gerechtelijke stappen tegen een familielid of goede vriend. Het verleden dat mensen met elkaar hebben gedeeld en de mogelijke toekomst die zij samen hebben maken de kosten van het tot actie overgaan in een geschil hoger. Sociale kosten zijn hier dan ook het verlies van vriendschaps- of handelsrelaties. De wederzijdse afhankelijkheid van partijen maakt dat partijen hun onderlinge vriendschaps- of handelsrelatie niet op het spel willen zetten met een gerechtelijke procedure. Dit omdat zij in de toekomst ook nog gebruik willen maken van de wederzijdse hulpbronnen.

Het derde domein dat invloed heeft op de kosten-baten afweging van een oplossingsstrategie is de *psychologische* kosten-baten afweging. Hieronder valt bijvoorbeeld de moeite die men moet doen om rechtshulp te krijgen. Eén van de factoren die hierin meespeelt, is de bereikbaarheid van de rechtshulp. Hiermee wordt niet alleen de geografische afstand, en dus reistijd, bedoeld, maar ook de telefonische bereikbaarheid en openingstijden. Een andere factor die meespeelt, is de toegankelijkheid of laagdrempeligheid van de rechtshulpverlening. Hierbij moet gedacht worden aan het taalgebruik, de wachttijden en de duur van procedures. Hoe hoger deze drempels, des te hoger de psychologische kosten. Ook is een rol weggelegd voor psychische baten zoals rechtvaardigheid. Mensen willen dat rechtvaardigheid geschiedt en mensen willen rechtvaardig behandeld worden (Lerner, 1980; Tyler, 1990). De motivatie van rechtvaardigheid kan voor mensen voldoende reden zijn om een confrontatie aan te gaan.

Rechtvaardigheidsoverwegingen kunnen soms zelfs zwaarder wegen dan financiële overwegingen (Jolls e.a., 1998; van Dijk, 2003).

Economische hulpbronnen

Om de betekenis van verwachte baten en kosten in het juiste perspectief te zien, moeten ze worden vergeleken met de (economische) hulpbronnen van de rechtzoekende. Het zou beredeneerd kunnen worden dat het aanpakken van een probleem waarvoor de verwachte baten groter zijn dan de kosten, voor iedereen interessant is, ongeacht zijn economische positie. Immers, het saldo is positief,

⁵ Deze termen worden nader toegelicht in de volgende paragraaf over 'sociaal-psychologische hulpbronnen'.

zodat aanpakken hoe dan ook tot positieverbetering zou leiden. Hierbij moeten echter twee kanttekeningen geplaatst worden. Ten eerste is, bij gelijke verwachte baten en kosten, het (relatieve) risico groter voor iemand met een lager inkomen. Dat is belangrijk wanneer er sprake is van risico-aversie, dat wil zeggen als onzekerheid negatief wordt gewaardeerd. Voor mensen met een lager inkomen is het risicovoller om te investeren in een onzekere toekomst en zij zullen zich hierin dan ook terughoudender opstellen. In de tweede plaats gaan bij het aanpakken van een rechtsprobleem de kosten veelal voor de baten uit. We moeten dan rekening houden met de mogelijkheid dat de minder draagkrachtigen onder de rechtzoekenden minder financiële reserves hebben om de zaak aanhangig te maken.

Sociaal-psychologische hulpbronnen

Onder sociaal-psychologische hulpbronnen kunnen verschillende zaken geschaard worden, zoals de beheersing van de Nederlandse taal, sociaal-psychologische vaardigheden en sociale netwerken. Het effect van deze sociaal-psychologische hulpbronnen kan tweeledig zijn. Enerzijds maken zij de kans kleiner dat iemand zelfredzaam is en dus geen doe-het-zelver wordt. Anderszijds maken zij de kans groter dat iemand passief blijft of rechtshulp zoekt. Mensen met veel sociaal-psychologische hulpbronnen kunnen hun eigen boontjes doppen. Mensen met te weinig sociaal-psychologische hulpbronnen hebben juist rechtshulp nodig, maar kunnen tegelijkertijd ook een drempel ervaren om bij rechtshulpverleners aan te kloppen.

Wanneer iemand de Nederlandse taal machtig is, is het voor deze persoon makkelijker om zich in Nederland verstaanbaar te maken en bijvoorbeeld contact te leggen met een hulpverlener. Daarnaast is de kennis die iemand heeft van belang. Hierbij moet gedacht worden aan kenmerken zoals het bekend zijn met middelen en mogelijkheden om voor eigen belangen op te komen. Een gebrek aan sociaal-psychologische vaardigheden kan een ernstige drempel vormen voor juist die mensen die hulp goed zouden kunnen gebruiken. Wanneer mensen zichzelf niet in staat achten om hun probleem voldoende helder over te brengen aan een rechtshulpverlener, en er dus geen baten van deze strategie zijn te verwachten, zullen zij ook niet voor dit traject kiezen. Ook verwachten we dat de omvang van het sociale netwerk van mensen invloed heeft op de keuze voor een oplossingsstrategie (Carlin e.a., 1966). Naarmate rechtzoekenden kunnen terugvallen op een groter sociaal netwerk (zie hieronder voor sociaal kapitaal), kunnen ze waarschijnlijk makkelijker hun problemen zelf oplossen. Samengevat verwachten we dat mensen die in ruime mate over sociaal-psychologische hulpbronnen beschikken, eerder in staat zullen zijn hun problemen zelf op te lossen dan mensen die over minder hulpbronnen beschikken.

Zoals hierboven al wordt gezegd, kan de keuze van oplossingsstrategie anders zijn, wanneer mensen kunnen terugvallen op een groot sociaal netwerk. In 1988 werd het begrip 'sociaal kapitaal' in de sociale wetenschappen geïntroduceerd door James Coleman. Coleman meende dat sociaal kapitaal een eigenschap is van sociale netwerken en dat het individuen en organisaties in staat stelt om te handelen en doelen te bereiken. Moderne definities van sociaal kapitaal zijn normaliter van Colemans definitie afgeleid.

Sociaal kapitaal houdt in dat iemand goede netwerken heeft en veel mensen kent (Burt, 2001). Participatie in sociale netwerken genereert vertrouwen tussen mensen

en wederkerigheid. Sociaal kapitaal beïnvloedt iemands kansen in het leven, want met een hecht netwerk komt iemand vele malen verder dan met een zwak netwerk. Met het gevolg dat sociaal kapitaal mensen gezonder, rijker en wijzer maakt (Glaeser, 2001; Putnam, 2000). Sociaal kapitaal is een metafoor voor bevoordeeld zijn; zij zegt dat mensen die betere connecties hebben ook beter af zijn (Burt, 2001). De kracht van sociaal kapitaal is enorm en kan een veel grotere invloed op iemand hebben dan humaan kapitaal (opleiding en ervaring) en fysiek kapitaal (instrumenten en technologie).

Putnam (2000) schrijft over twee verschillende manieren waarop sociaal kapitaal verworven kan worden: door sociale netwerken *binnen* de eigen groep en door sociale netwerken *buiten* de eigen groep ('bonding' en 'bridging' genoemd door Putnam). De 'binnen' variant is uitsluitend gericht op solidariteit binnen de eigen homogene groep en uit zich in een hecht sociaal netwerk binnen de groep. Zodra een netwerk hecht is, wordt het risico van coöpereren lager. In een hecht netwerk is betere communicatie en controle mogelijk en hierdoor wordt een voordeel gecreëerd (Burt, 2001). Binnen de groep kan derhalve een grote hoeveelheid sociaal kapitaal verworven worden. De 'buiten' variant daarentegen brengt verschillende groepen mensen met elkaar in contact en overstijgt verschillen tussen mensen. In deze variant kan eveneens veel sociaal kapitaal verworven worden. Naarmate mensen meer bruggen bouwen tussen verschillende groepen, kan er ook meer sociaal kapitaal aanwezig zijn omdat er geprofiteerd kan worden van de kennis en vaardigheden van andere groepen. Met andere woorden, zowel sociale netwerken *binnen* als *buiten* de eigen groep kunnen sociaal kapitaal opleveren en zijn essentieel om sociale hulpbronnen te verwerven. Griffiths (1983) beargumenteert verder dat hoe hechter een bepaalde relatie is, hoe minder kans er is dat problemen op een formele manier moeten worden opgelost. Met andere woorden, hechte sociale relaties betekenen niet alleen dat mensen problemen makkelijker zelf kunnen oplossen, zij leiden er ook toe dat er minder problemen opgelost moeten worden via een formele route. Hoe meer sociaal kapitaal er binnen een bepaalde bevolkingsgroep is, hoe meer problemen informeel worden opgelost.

3.2 Oplossingsstrategieën

Een burger met een probleem of conflict heeft verschillende mogelijkheden om dit probleem aan te pakken. Zoals we aan het begin van dit hoofdstuk al aangaven maken we een onderscheid tussen passieven, rechtshulpgebruikers en doe-het-zelvers. Passieven zijn mensen die niets ondernemen om het probleem op te lossen. Rechtshulpgebruikers gaan voor het oplossen van hun juridisch probleem te rade bij deskundige personen of instanties. Doe-het-zelvers ondernemen actie zonder advies of hulp te vragen aan deskundigen.

Op basis van het voorgaande kunnen we enkele verwachtingen formuleren met betrekking tot factoren die van invloed zijn op de keuze in oplossingsstrategieën van autochtonen en allochtonen. Tevens formuleren we hieronder verwachtingen met betrekking tot het relatieve aantal passieven, rechtshulpgebruikers en doe-het-zelvers onder autochtonen en allochtonen. Achtereenvolgens bespreken we welke invloed uitgaat van de probleemsoort, de economische hulpbronnen, de sociaal-psychologische hulpbronnen en de culturele verschillen.

3.2.1 Probleemsoort

Ten eerste speelt het soort probleem een belangrijke rol. De probleemsoort bepaalt in belangrijke mate welke oplossingsstrategieën openstaan en welke niet. In hoofdstuk 2 is al aan de orde gekomen dat allochtonen en autochtonen geconfronteerd worden met verschillende soorten problemen. Op basis van deze verschillen verwachten wij dat bepaalde oplossingsstrategieën meer of minder vaak zullen voorkomen. Uit de geschilbeslechtingsdelta (van Velthoven & ter Voert, 2004) blijkt bijvoorbeeld dat problemen op het werk relatief vaak leiden tot een passieve opstelling. Aangezien autochtonen relatief vaker tot de werkzame beroepsbevolking behoren dan allochtonen, hebben zij in dit opzicht een grotere kans om zich passief op te stellen. Problemen met kinderen onder de achttien jaar leiden bijvoorbeeld relatief vaak tot het inschakelen van rechtshulp. Aangezien allochtonen relatief meer kinderen onder de achttien jaar hebben in vergelijking met autochtonen, maken zij wat dit betreft meer kans op het inschakelen van rechtshulp. Deze twee voorbeelden maken duidelijk dat het belangrijk is om te controleren voor probleemsoort alvorens verwachtingen te formuleren over de specifieke oplossingsstrategieën van autochtonen en allochtonen. De keuze voor een oplossingsstrategie is in belangrijke mate afhankelijk van het soort probleem waarmee iemand geconfronteerd wordt.

3.2.2 Economische hulpbronnen

Ten tweede verwachten we dat allochtonen minder economische hulpbronnen tot hun beschikking hebben om hun (potentieel) juridische problemen op te lossen. Zoals uit hoofdstuk 2 bleek, hebben allochtonen gemiddeld genomen een lager besteedbaar huishoudinkomen dan autochtonen. Allochtonen komen gemiddeld dus ook vaker in aanmerking voor gesubsidieerde rechtshulpverlening. Deze verwachting heeft vooral betrekking op Turken en Marokkanen en in mindere mate op Surinamers en Antillianen. Ook is het mogelijk dat allochtonen, en dan vooral Turken en Marokkanen, eerder kiezen voor een passieve opstelling, omdat zij over minder economische hulpbronnen beschikken.

3.2.3 Sociaal-psychologische hulpbronnen

Ten derde verwachten we dat allochtonen minder sociaal-psychologische hulpbronnen tot hun beschikking hebben om hun (potentieel) juridische problemen op te lossen. Bij het verkrijgen van sociaal-psychologische hulpbronnen speelt het opleidingsniveau een belangrijke rol. Hoe hoger en langer de opleiding is die iemand heeft gevolgd, hoe meer sociaal-psychologische vaardigheden iemand verkregen kan hebben. Ook taalvaardigheid is hier van belang. Wanneer iemand niet goed Nederlands spreekt, zal het voor deze persoon lastiger zijn om hulp in te schakelen van een rechtsbijstandverlener, maar ook lastiger om het probleem op eigen houtje op te lossen. De drempel om naar iemand toe te stappen, of het nu een rechtshulpverlener of de andere partij is, is hoger voor iemand die de taal niet machtig is of anderszins weinig sociale hulpbronnen heeft. Door het gemiddeld lagere opleidingsniveau van allochtonen en mogelijke taalproblemen hebben allochtonen minder sociaal-psychologische hulpbronnen tot hun beschikking. Dit geldt vooral voor Turken en Marokkanen en in mindere mate voor Surinamers en Antillianen. Vooral Turken en Marokkanen zullen

daarom enerzijds, in vergelijking met autochtonen, sneller hulp nodig hebben en inschakelen, en anderzijds een grotere kans hebben om passief te blijven. Met het oog op de sociaal-psychologische hulpbronnen verwachten we dat allochtonen minder kiezen voor een doe-het-zelf strategie in het oplossen van hun (potentieel) juridische problemen.

Binnen de allochtone groepen kan verder onderscheid gemaakt worden door te kijken naar de sociale netwerken waarin zij verkeren en van waaruit zij hulp kunnen ontvangen. Kunnen allochtonen hulp vinden in hun eigen omgeving, bij familie, vrienden of kennissen? In welke mate beschikken allochtonen over sociaal kapitaal dat relevant is voor het oplossen van problemen? Om deze vraag te beantwoorden kan in kaart worden gebracht waar het sociale netwerk van allochtonen uit bestaat en of dit wordt gevormd door andere allochtonen, door autochtonen of door (geen van) beide.

Er is een duidelijk verschil zichtbaar tussen de vier groepen allochtonen wat betreft het contact dat zij hebben met andere allochtonen en met autochtonen. Turken en Marokkanen onderhouden minder sociale contacten met autochtonen en vinden dit minder wenselijk dan Surinamers en Antillianen (Dagevos e.a., 2003). Van de vier groepen allochtonen gaan Turken in hun vrije tijd het minst vaak om met autochtonen (SPVA 2002; Groeneveld, & Weijers-Martens, 2002). Turken zijn sterk gericht op contacten met leden van de eigen herkomstgroep en identificeren zich in hoge mate met de Turkse groep (SCP, 2005). Tweederde van de Turken heeft een overwegend Turkse vrienden- en kennissenkring. Niet meer dan 7% van de Turken gaat vooral om met autochtone vrienden. Deze gegevens wijzen op een forse sociale afstand tussen Turken en autochtonen. Marokkanen gaan in hun vrije tijd vaker dan Turken om met autochtonen, maar ook van hen heeft een ruime meerderheid in de vrije tijd vooral contact met eigen groepsleden. Eenderde van de Marokkanen heeft een in etnisch opzicht gemengde vrienden- en kennissenkring. Net als bij Turken zijn er weinig Marokkanen met een overwegend autochtone vrienden- en kennissenkring. Wat echter wel opvalt, is dat Turken daarbij een hecht sociaal netwerk hebben binnen de eigen groep (sociale cohesie). Turken zijn sterk gericht op hun eigen herkomstgroep en hebben daarmee sterke banden. Turken hebben dus sterke sociale netwerken *binnen* de eigen groep bij wie ze met hulpvragen terecht kunnen en beschikken derhalve over sociaal kapitaal. Waar Turken op hun eigen etnische groep kunnen terugvallen, lijkt dit minder het geval te zijn voor Marokkanen. De Marokkaanse groep lijkt over minder sociale cohesie en minder sociale netwerken te beschikken dan Turken. Marokkanen lijken dan ook over minder sociaal kapitaal te beschikken dan Turken. We verwachten dat Marokkanen relatief veel gebruik zullen maken van rechtshulp en relatief weinig doe-het-zelvers zijn.

Bij Surinamers en Antillianen is het beeld duidelijk anders. Het aandeel dat in de vrije tijd vooral omgaat met leden van de eigen groep is fors lager dan bij Turken en Marokkanen. Surinamers hebben vaak een in etnisch opzicht gemengde vrienden- en kennissenkring. Antillianen laten een gevarieerd beeld zien. Meer dan eenderde van de Antillianen heeft een overwegend autochtone vrienden- en kennissenkring; dat is van de hier onderscheiden groepen het hoogst. Tegelijkertijd verkeert eenderde van de Antillianen in de vrije tijd vooral binnen de eigen groep en heeft eenderde een gemengde vrienden- en kennissenkring (Groeneveld, & Weijers-Martens, 2002). Met andere woorden, Surinamers en Antillianen hebben vooral sociale netwerken *buiten* de eigen groep (Putnam, 2000), waar ze terecht

kunnen voor hulpvragen. Via deze weg beschikken Surinamers en Antillianen over sociaal kapitaal.

3.2.4 Culturele verschillen

Verder is het mogelijk dat culturele verschillen invloed hebben op de keuze van een oplossingsstrategie. Culturen en etnische groepen kunnen bijvoorbeeld onderscheiden worden naar gelang hun plaats op de individualisme-collectivisme dimensie (Triandis, 1989). Dit wordt gereflecteerd in de manier waarop mensen samenleven en heeft implicaties voor de waarden die mensen aanhangen en het gedrag dat mensen uitoefenen (Hofstede, 2001). In collectivistische culturen spelen de wensen, goedkeuringen en afkeuringen van de familie en de directe omgeving een belangrijke rol. De banden met de familie zijn sterk en de omgeving bepaalt wat verwacht wordt en wat hoort. In individualistische culturen ligt de nadruk op de doelen en aspiraties van iemand zelf en zijn de banden met de familie en directe omgeving veel minder sterk. Belangrijke keuzes in het leven worden in deze culturen gemaakt door individuen zelf en veel minder beïnvloed door de wensen van de omgeving (Triandis e.a., 1988). In collectivistische culturen worden mensen aangespoord om in te passen in een groep, terwijl mensen in individualistische culturen worden aangespoord om ergens goed in te worden en op te vallen. Wij verwachten, in navolging van Hofstede (2002), dat de culturen van de herkomstlanden van allochtonen in Nederland op de individualisme-collectivisme dimensie dichterbij het collectivisme liggen dan de autochtone Nederlandse cultuur.

Deze veronderstelling is gebaseerd op onderzoek dat is beschreven door Hofstede (2001), waarin van 53 landen hun "Individualisme Index" (IDV) is gemeten. Deze IDV loopt van een score van 0 tot 100, waarin 0 staat voor een relatief collectivistische cultuur en 100 staat voor een relatief individualistische cultuur. Uit dit onderzoek blijkt dat Nederland wordt aangemerkt als individualistische cultuur, vanwege haar score van 80 op de index. Van de vier herkomstlanden uit de huidige studie is alleen Turkije meegenomen in deze studie. Turkije scoort op de index 37, wat aangemerkt kan worden als relatief collectivistisch. Ter vergelijking, de hoogste score wordt behaald door de Verenigde Staten (een score van 91) en de laagste score wordt behaald door Guatemala (een score van 6).

Hoewel Marokko, Suriname en de Antillen niet in dit onderzoek zijn opgenomen zijn deze culturen vermoedelijk, evenals de Turkse cultuur, relatief meer collectivistisch dan de Nederlandse cultuur, alleen al vanwege de betrekkelijk hoge score van Nederland op de index (Nederland neemt een gedeelte vierde plek in op de rangorde van landen op de index). Ondersteuning voor deze gedachtengang kan gevonden worden in de term 'modernisering' die wij in het vorige hoofdstuk al hebben gebruikt. Individualisering is een sleutelbegrip in het proces van modernisering. Uit gegevens van het SCP is gebleken dat de vier alloctonengroepen gemiddeld minder moderne opvattingen hebben dan de autochtone Nederlanders (2003). Individualistische en collectivistische eigenschappen van een cultuur worden gereflecteerd in de manier van leven en in de normen, waarden en opvattingen die bepaalde culturen gebruiken. Deze eigenschappen kunnen derhalve ook invloed hebben op de manier waarop mensen hun juridische problemen oplossen. Voor culturen met minder moderne opvattingen is de sociale omgeving mogelijk belangrijker dan voor culturen met moderne opvattingen. De meningen en wensen van de familie of directe omgeving

tellen zwaarder mee en dit kan leiden tot andere keuzes in de oplossing van een conflict. Verder wordt door Benedict (1974) beargumenteerd dat een lage score op de individualisme-index landen aanwijst als zijnde een 'shame'-cultuur. Met andere woorden, in landen die laag scoren op de index is schaamte een belangrijke waarde en beïnvloedt de dreiging voor schaamte mensen in hun gedrag. Schaamte is hierbij overdraagbaar naar anderen in de omgeving, dus bij 'foutief' gedrag beschaam je niet alleen jezelf, maar ook je familie. Hieraan gerelateerd zijn eergevoelens en de idee van gezichtsverlies, die in collectivistische culturen een belangrijke rol spelen. Gezichtsverlies treedt op wanneer iemand niet aan de juiste maatstaven voldoet voor zijn of haar cultuur (Ho, 1976). De Turkse familie-eer draait bijvoorbeeld om de kuisheid van de vrouwelijke familieleden: dochters moeten maagd zijn wanneer ze worden uitgehuwelijkt en vervolgens absolute trouw betonen aan hun echtgenoot (Maris van Sandelingenambacht, 2002). In collectivistische culturen spelen de sociale context en de sociale omgeving een belangrijkere rol en is de sociale controle groter dan in individualistische culturen. Samengevat beargumenteren we hier dat allochtonen en autochtonen mogelijk een andere kosten-baten afweging maken in hun keuze voor een oplossingsstrategie vanwege hun culturele verschillen. Wij denken dat sociale kosten en baten mogelijk zwaarder wegen voor allochtonen dan voor autochtonen. Dit zal tevens afhangen van de relatie die men heeft met de tegenpartij en het soort conflict. Voor conflicten waar gezichtsverlies geleden kan worden of waarbij de tegenpartij uit de eigen kring komt, kan het mogelijk betekenen dat het sociale netwerk meer invloed heeft op de oplossing van geschillen en er minder snel een officiële procedure wordt gestart omdat men de relatie goed wil houden.

3.2.5 Samenvatting

Er kan onderscheid gemaakt worden tussen drie verschillende soorten oplossingsstrategieën: passief blijven, rechtshulp zoeken en zelf het probleem oplossen. In navolging van de rationele-keuzebenadering verwachten we dat vier factoren van belang zijn in de keuze voor een oplossingsstrategie: probleemsoort, economische hulpbronnen, sociaal-psychologische hulpbronnen en culturele verschillen.

Ten eerste verwachten we dat het soort probleem een belangrijke rol speelt in de keuze van een individu om actie te ondernemen en de selectie van een bepaald alternatief. Aangezien we verwachten dat allochtonen en autochtonen verschillen in de mate waarin zij bepaalde typen problemen ervaren, verwachten we voor beide groepen ook verschillende oplossingsstrategieën.

Ten tweede verwachten we dat allochtonen, omdat zij minder economische hulpbronnen tot hun beschikking hebben, over het algemeen eerder aangewezen zijn op gesubsidieerde rechtshulp of rechtshulp zoeken bij instanties die hulp verlenen aan mensen met een lager inkomen, zoals sociaal raadslieden of het juridisch loket. Dit geldt vooral voor Turken en Marokkanen en in mindere mate voor Surinamers en Antillianen.

Ten derde verwachten we dat allochtonen over minder sociaal-psychologische hulpbronnen beschikken dan autochtonen, omdat zij een lager gemiddeld opleidingsniveau hebben en mogelijk meer moeite hebben om zichzelf uit te drukken of anderen te begrijpen vanwege taalproblemen. Dit is vooral van toepassing op Turken en Marokkanen en in mindere mate op Surinamers en Antillianen. Aan de ene kant zou dit kunnen leiden tot meer passiviteit, wanneer

een gebrek aan sociaal-psychologische hulpbronnen een barrière vormt voor het zoeken van hulp. Aan de andere kant zou een gebrek aan sociaal-psychologische hulpbronnen kunnen leiden tot een grotere hulpvraag, waardoor juist een relatief hoog percentage allochtonen rechtshulpgebruiker kan zijn. Wanneer we daarnaast naar de sociale netwerken van de vier groepen allochtonen kijken, verwachten we dat Marokkanen het meest afhankelijk zijn van de instanties die rechtshulp aanbieden, omdat we verwachten dat zij over minder sociaal kapitaal beschikken dan de andere drie groepen.

Ten vierde verwachten we dat de verschillende culturele achtergronden er mogelijk toe leiden dat allochtonen en autochtonen verschillende oplossingsstrategieën hanteren. Aangezien we verwachten dat allochtone culturen relatief collectivistischer zijn dan de autochtone cultuur, is het mogelijk dat sociale kosten en baten voor allochtonen zwaarder wegen dan voor autochtonen. Voor conflicten waar gezichtsverlies geleden kan worden of waarbij de tegenpartij uit de eigen kring komt, kan het betekenen dat het sociale netwerk meer invloed heeft op de oplossing van geschillen en er minder snel een officiële procedure wordt gestart omdat men de relatie goed wil houden.

3.3 Empirische gegevens

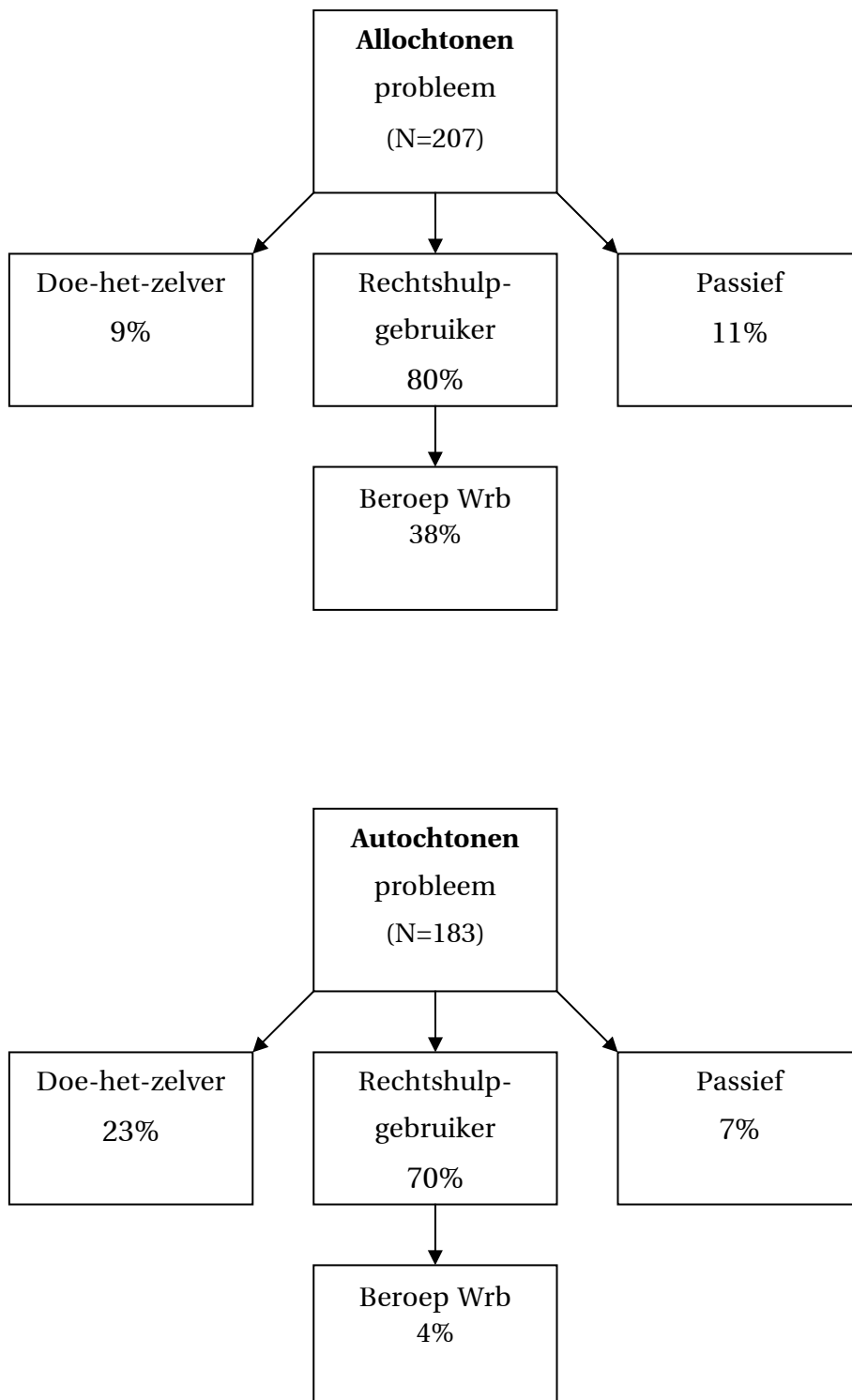
In deze paragraaf bekijken we in hoeverre onze verwachtingen kloppen met de empirische gegevens die reeds tot onze beschikking staan. In deze verkennende studie verzamelen we gegevens die door instanties als de Raad voor Rechtsbijstand en sociaal raadsliden aan ons ter beschikking zijn gesteld. In hoeverre ondersteunen deze empirische gegevens de verwachtingen die we hebben geformuleerd? We maken wederom gebruik van de gegevens uit de Monitor Gesubsidieerde Rechtsbijstand 2005 (Jungmann & Combrink-Kuiters, 2005). Deze gegevens staan weergegeven in Figuur 3.1. De Monitor heeft zich toegespitst op de vraag of mensen één of meer *juridische* problemen hebben gehad waarvoor zij zelf dachten juridische hulp te kunnen gebruiken. De vraagstelling verschilt in deze van het geschilbeslechtingsdelta onderzoek waarin niet naar juridische problemen wordt gevraagd en geen link wordt gelegd met de behoefte aan juridische hulp. De percentages rechtshulpgebruikers zijn in figuur 3.1 dan ook hoger dan die in het delta-onderzoek (namelijk 46%).

Figuur 3.1 laat zien dat allochtonen vaker rechtshulp inschakelen dan autochtonen (respectievelijk 80% en 70%), minder vaak doe-het-zelvers zijn dan autochtonen (respectievelijk 9% en 23%) en iets vaker passief blijven (respectievelijk 11% en 7%). Deze bevindingen ondersteunen mogelijk onze gedachtengang dat allochtonen vaker juridisch advies nodig hebben omdat zij minder sociaal-psychologische hulpbronnen tot hun beschikking hebben (door het gemiddeld lagere opleidingsniveau en mogelijke taalproblemen). Dit komt overeen met wat een medewerker van het juridisch loket vertelde in een interview:

“Handelingen die voor autochtonen heel simpel zijn, kunnen voor allochtonen al problemen opleveren. Het invullen van formulieren kost hen bijvoorbeeld vaak moeite, onder meer door taalproblemen. Allochtonen hebben wat dat betreft gewoon net iets meer steun nodig dan autochtonen.”

Ook de casus in Box 1 maakt duidelijk dat taal- en communicatieproblemen een probleem groter kunnen maken.

Figuur 3.1 Overzicht van de oplossingsstrategieën van allochtonen en autochtonen (alle percentages verwijzen naar het totale aantal problemen)

Om te toetsen in hoeverre bovenstaande verschillen in oplossingsstrategieën verklaard kunnen worden door economische en sociaal-psychologische hulpbronnen, zouden de resultaten gecontroleerd moeten worden voor het type probleem en verscheidene achtergrondvariabelen. Met het oog hierop, rapporteert de Monitor alleen dat allochtone groepen nog steeds meer advies vragen dan autochtonen wanneer we alleen naar de lagere inkomensgroepen kijken. Dus blijkt verklaart het verschil in economische hulpbronnen alléén niet het verschil in oplossingsstrategie.

Verder laat Figuur 3.1 zien dat allochtonen relatief vaker een beroep hebben gedaan op de Wrb in vergelijking met autochtonen. Gedeeltelijk kan dit verklaard worden door het verschil in economische hulpbronnen tussen allochtonen en autochtonen: 80% van de allochtonen valt in een lage inkomensgroep en 36% van de autochtonen valt in deze groep. De studie laat echter zien dat zelfs onder de lage inkomensgroepen allochtonen vaker een beroep doen op de Wrb⁶. Ook blijkt dat allochtonen oververtegenwoordigd zijn als cliënten van het juridisch loket. De Monitor Gesubsidieerde Rechtsbijstand rapporteert tevens dat er geen verschil in oplossingsstrategie is tussen de allochtonen en autochtonen binnen de groep die al (gedeeltelijk) hun probleem had opgelost. Binnen beide groepen kwam 31% tot een overeenstemming met de andere partij, kwam ongeveer 25% tot een beslissing middels een officiële procedure en werd 25% van de zaken opgelost door advisering of juridische hulp.

Box 1 Casus Sociaal Raadslieden

Cliënt is een Marokkaanse man die in 2004 65 jaar is geworden. Hij ontvangt een gedeeltelijke AOW uitkering en een toeslag omdat zijn echtgenote nog geen 65 jaar is. De echtgenote heeft geen zelfstandig inkomen. Ook ontvangt hij twee kleine pensioentjes. Zijn netto inkomen is €950 per maand. Hij ontvangt geen volledige AOW omdat hij niet altijd verzekerd is geweest en niet vanaf zijn vijftiende jaar zijn AOW heeft opgebouwd. Het norminkomen voor een gezin voor de Wet werk en bijstand bedraagt €1126 per maand. De Marokkaan heeft geen vermogen en komt volgens de berekening van de sociaal raadsman in aanmerking voor aanvullende bijstandsuitkering. Hij legt dit aan de cliënt uit en geeft aan de cliënt een gespreksbevestiging mee om een aanvraag aanvullende bijstand te kunnen indienen bij het wijkkantoor van de sociale dienst. De man belt met de sociale dienst om een afspraak te maken. De man spreekt slecht Nederlands en zegt er niet bij dat hij ouder is dan 65 jaar. Door de medewerker van de sociale dienst wordt de man dan ook verwezen naar het CWI (Centrum werk en inkomen) die de poortwachterfunctie vervult. De man gaat met de verwijfsbrief van de sociale raadsman naar het CWI. De intaker van het CWI verwijst de man naar de Sociale Verzekeringsbank om een aanvraag te doen voor een toeslag in het kader van de Toeslagenwet. De Toeslagenwet voorziet niet in een toeslagmogelijkheid voor een AOW toeslag als de hoogte van de AOW uitkering beneden het sociaal minimum valt. De Marokkaanse man begrijpt er niets meer van en gaat weer terug naar de sociaal raadsman. De sociaal raadsman ruimt de misverstanden op en maakt voor de man een afspraak met de bijstandconsulent.

Bron: van der Kloot, 2004: p. 25

⁶ Autochtonen blijken vaker over een rechtsbijstandsverzekering te beschikken dan allochtonen. Dit verschil is vooral duidelijk binnen de inkomensgroep die onder de Wrb valt.

Om onze verwachtingen te toetsen maken we tevens gebruik van de gegevens van sociaal raadslieden. Sociaal raadslieden verlenen eerste lijnsrechtshulp bij sociaal juridische problemen. Tot de taak van de sociaal raadslieden hoort het geven van advies, helpen bij het opstellen van brieven en bezwaarschriften, bemiddeling en verwijzing naar instanties.

In Tabel 3.1 is te zien welke bevolkingsgroepen hebben aangeklopt bij sociaal raadslieden voor welk soort probleem. Uit deze gegevens blijkt dat allochtonen zijn overgerepresenteerd als cliënten van de gemeentelijke sociaal raadslieden. Ongeveer 32% van de cliënten is autochtoon, terwijl 49% behoort tot de niet-westerse allochtone groep. Over het algemeen hebben cliënten van sociaal raadslieden minder economische hulpbronnen tot hun beschikking en zijn zij Wrb-gerechtigd. Het bekijken van gegevens van cliënten van sociaal raadslieden is derhalve eigenlijk een verkapte controle voor de mate waarin deze groep over sociaal-economische hulpbronnen beschikt. De verschillen in werkgerelateerde problematiek die in Tabel 2.8 nadrukkelijk aanwezig zijn, zijn in Tabel 3.1 bijvoorbeeld verdwenen. Als we kijken naar de soort problemen waarmee cliënten naar sociaal raadslieden komen, dan zien we dat de meeste problemen te maken hebben met geld-gerelateerde zaken (uitkeringen, belastingen, financiële problemen) of met het wonen in huurwoningen. Dezelfde groep cliënten is

Tabel 3.1 Percentage cliënten van gemeentelijk sociaal raadslieden per herkomstgroep en soort probleem (N = 19.439) in de periode van januari tot juni 2005

Soort probleem	Autoch.	Allocht.	Turken	Surin./			Totaal
				Marok.	Antil.	Overig	
Vreemdelingenrecht	1	4	7	4	2	7	3
Overige financiële zaken	10	11	10	9	13	11	11
Relatie/familie	7	2	2	2	3	4	4
Kind < 18	0	1	1	2	1	1	1
Onderwijs	1	2	2	2	2	1	1
Wonen/huren	14	9	8	9	10	12	11
Wonen/bezit/ onroerend goed	1	1	1	0	1	0	1
Wonen overige	1	0	0	0	1	0	0
Medisch	1	1	0	1	1	1	1
Werk	4	3	3	2	3	2	3
Consumenten	5	7	7	6	8	7	6
Sociale voorzieningen/ uitkering	25	31	34	31	29	30	29
Ziektekosten verzekering	2	3	0	2	5	0	2
Overheid	1	1	1	1	1	1	1
Belastingen	24	24	22	28	20	18	23
Overige	2	2	2	2	2	2	2
Totaal	100	100	100	100	100	100	100
Totaal cliënten	6.153	9.432	1.758	4.112	3.562	3.854	19.439
Percentage cliënten	31,7	48,5	9,0	21,2	18,3	17,2	100

* Bron: Sociaal raadslieden (2005)

aangewezen op het juridisch loket. In een interview met een medewerker van het juridisch loket kwam dan ook het volgende naar voren:

“Van allochtonen komt dezelfde groep hulpbehoevenden naar het loket als de groep van autochtonen: de mensen die het financieel moeilijker hebben. Veel inkomensgerelateerde problematiek komt dus terecht bij het juridisch loket: uitkeringen, sociale zekerheid, AOW die niet volledig is opgebouwd, huursubsidie, tijdelijke contracten, uitzendbanen.”

De sociaal-economische positie heeft kennelijk een grote invloed op de soort problemen die mensen hebben. Aangezien een groter deel van de allochtonen een lagere sociaal-economische positie heeft, is het verstandig om hiermee rekening te houden bij de vergelijking van de allochtone en autochtone groep.

Als we naar de cliënten van sociaal raadslieden kijken die waarschijnlijk redelijk homogeen zijn wat betreft hun sociaal-economische achtergrond, dan zijn er echter nog steeds verschillen zichtbaar. In Tabel 3.1 is bijvoorbeeld te zien dat allochtonen relatief veel problemen lijken te hebben met uitkeringen en het vreemdelingenrecht. Dit is in overeenstemming met onze hypothesen. Er zijn echter ook verschillen zichtbaar die niet in overeenstemming zijn met onze hypothesen. Zo blijkt uit de cijfers van Tabel 3.1 dat autochtonen relatief iets meer problemen lijken te hebben op het gebied van relatie/familie en het huren van een woning.

Uit de tabel blijkt ook dat Turken het minst aankloppen bij sociaal raadslieden, hoewel zij de grootste populatie allochtonen vormen. Het grootste aantal hulpvragen is afkomstig van Marokkanen. Meer dan een vijfde (21,2%) van de hulpvragen komt van Marokkanen, hoewel zij slechts 1,9% van de Nederlandse bevolking uitmaken. Dit ondersteunt mogelijk onze verwachtingen in paragraaf 3.2.3 dat Marokkanen meer gebruik moeten maken van rechtshulp omdat zij minder kunnen terugvallen op hun eigen netwerk dan de andere allochtone groepen.

Ten slotte bleek uit de beschikbare gegevens en enkele interviews dat culturele verschillen mogelijk een rol spelen in de keuze voor een oplossingsstrategie. De Monitor bericht bijvoorbeeld dat allochtonen over het algemeen minder tevreden zijn over de kwaliteit van de rechtsbijstand (Jungmann & Combrink-Kuipers, 2005). Over alle aspecten van de dienstverlening zijn allochtonen gemiddeld minder tevreden dan autochtonen, bijvoorbeeld over het resultaat, het nakomen van afspraken, de behulpzaamheid, de inzet, de deskundigheid, wachttijden en duidelijkheid van het advies.

Een mogelijke reden voor de lagere tevredenheid onder allochtonen kan voortkomen uit communicatieproblemen. Uit de gegevens van de Monitor blijkt dat ongeveer 25% van de allochtonen er de voorkeur aan geeft om geholpen te worden door een hulpverlener met dezelfde etnische achtergrond. In de interviews met advocaten met een Turkse en Marokkaanse achtergrond kwam eenzelfde beeld naar voren:

“Cliënten met eenzelfde achtergrond zullen eerder naar mij toe stappen dan naar een autochtone advocaat. Cliënten hebben het gevoel dat ze eerder begrepen worden, dat ze minder hoeven uit te leggen en dat zij zich minder hoeven te schamen. Daardoor zijn cliënten opener en durven ze meer te zeggen.” (advocaat met Marokkaanse achtergrond)

“Het spreken van de Turkse taal is een groot voordeel voor het scheppen van een vertrouwensband, die onontbeerlijk is voor een advocaat. Bovendien zijn bepaalde feiten beter te achterhalen. Door overeenkomsten in culturele achtergrond kun je eerder door een verhaal heen prikken, begrijpen wat er precies speelt en de juiste vragen stellen. Zowel voor de advocaat als voor de cliënt heeft het grote voordelen om eenzelfde achtergrond te hebben.” (advocaat met Turkse achtergrond)

Zowel de rechtshulpgebruikers als de rechtshulpverleners zien dus een groot voordeel in het delen van eenzelfde achtergrond. De communicatie kan op die manier makkelijker verlopen, beiden hebben het gevoel dat ze beter begrepen worden en de vertrouwensband is eerder geschapen.

Een andere mogelijke reden voor de lagere tevredenheid, hoewel minder voorkomend wellicht, is dat bepaalde problemen niet opgelost kunnen worden in Nederland. Uit een interview kwam bijvoorbeeld het volgende naar voren:

“Een potentieel juridisch probleem is wanneer een advocaat in Nederland niets kan doen, wanneer cliënten een huwelijk willen laten ontbinden dat in Marokko gesloten is. Als mensen volgens Marokkaans recht getrouwd zijn, moet dit huwelijk ook in Marokko worden ontbonden.”

Culturele factoren

Verder kwam in de interviews de betekenis van sociale netwerken aan de orde die betrekking hebben op de keuze voor een oplossingsstrategie. Wij beargumenteerden dat sociale netwerken of de invloed van de sociale omgeving bij mensen uit collectivistische culturen (of minder gemoderniseerde culturen) een grotere rol kunnen spelen in de oplossing van een juridisch geschil. Deze verwachting werd ondersteund door ons gesprek met een advocaat met een Marokkaanse achtergrond:

“Allochtonen die afkomstig zijn uit landen waar het islamitisch recht geldt (bijvoorbeeld Marokko) zullen altijd eerst hun problemen in eigen kring proberen op te lossen. Het islamitisch recht schrijft namelijk voor dat er eerst bemiddeld moet worden door het sociale netwerk, vóór men naar de rechter stapt.”

Uit deze uitspraak blijkt dat bij sociale conflicten Marokkanen hun problemen eerst zelf op zullen proberen te lossen en dan pas stappen zullen ondernemen om rechtshulp te vinden. Of de problemen op deze manier opgelost worden is vervolgens mede afhankelijk van (de grootte van) het sociale netwerk dat ingeschakeld kan worden.

Ook het onderstaande citaat uit een interview met een advocaat van Turkse komaf maakt duidelijk dat de rol van de sociale omgeving vaker pregnanter aanwezig is in meer collectivistische culturen:

“In allochtone groepen worden echtscheidingen nog wel eens als ramp beschouwd. Soms bemoeit de hele familie zich ermee en wordt het heel ‘groot’ gemaakt. Ook zaken als de bruidsschat kunnen problemen opleveren. In autochtone kringen speelt dit veel minder en is het meer een aangelegenheid van twee mensen die willen scheiden.”

Hieruit blijkt, ter ondersteuning van onze gedachtengang, dat binnen de Turkse groep de sociale omgeving een belangrijke rol kan spelen bij geschillen rondom echtscheidingen. In de Nederlandse cultuur ligt het veel meer voor de hand om

dergelijke geschillen door de twee (ex-)partners te laten oplossen en bemoeit de familie zich over het algemeen weinig met het geschil.

De volgende uitspraak geeft aan dat het collectivisme/individualisme-onderscheid tussen allochtonen en autochtonen ook minder kan worden naar verloop van tijd:

“Vroeger werd veel in eigen kring opgelost, nu zijn de netwerken niet meer zo gesloten. De individualisering heeft ook gevolgen voor Surinamers. Wel komt het nog regelmatig voor dat er bepaalde sleutelfiguren zijn, met bepaalde opleiding bijvoorbeeld, die door veel mensen ingeschakeld worden.” (Surinaams Inspraak Orgaan)

De interviews met sleutelinformanten zijn meer kwalitatief van aard dan de empirische gegevens die tot onze beschikking staan en kunnen derhalve niet onze hypothesen toetsen. Echter, zij geven wel een beeld van de invloed van culturele factoren, waar we anders weinig tot geen zicht op zouden hebben. Uit de interviews is af te leiden dat de achterliggende cultuur mogelijk een belangrijke invloed kan uitoefenen op het geschilbeslechtigsgedrag van allochtonen.

4 Conclusies en aanbevelingen

In deze studie hebben we vanuit een theoretische verkenning en bestaande empirische gegevens verwachtingen geformuleerd over de aard en omvang van (potentieel) juridische geschillen van allochtonen in vergelijking tot autochtonen en over hun geschilbeslechtingsgedrag. In dit hoofdstuk beschrijven we de belangrijkste bevindingen

Kans op problemen

Voor de verklaring van eventuele verschillen in de aard en omvang van (potentieel) juridische problemen van allochtonen en autochtonen maken we gebruik van vier invalshoeken: de participatie in de samenleving, de beschikbaarheid van hulpbronnen, sociaal-culturele kenmerken en juridische kenmerken.

Volgens de *participatietheorie* neemt de *algemene* (en *specifieke*) kans op problemen toe, naarmate mensen meer participeren in de samenleving, dat wil zeggen meer (specifieke) economische en sociale relaties aangaan. Deze theorie gaat er vanuit dat de participatie hoger is naarmate het opleidings- en inkomensniveau toeneemt en mensen deelnemen aan het arbeidsproces.

Bovendien zou de participatie hoger zijn bij mensen in de leeftijdscategorie tussen de 25 en 45, dan mensen in andere leeftijdscategorieën, omdat in die levensfase meer veranderingen plaatsvinden en relaties worden aangegaan (zoals werk, gezin, huis).

In navolging van de participatietheorie verwachten we dat allochtonen een grotere *algemene* kans op meer potentieel juridische problemen hebben omdat zij relatief vaker tussen de 25 en 45 jaar oud zijn. Aan de andere kant verwachten we juist dat autochtonen meer potentieel juridische problemen hebben omdat zij gemiddeld vaker werk, een hoger opleidingsniveau en een hoger inkomen hebben dan allochtonen. Op basis van deze verwachtingen is het daarom niet duidelijk of de algemene probleemkans van allochtonen groter is in vergelijking met die van autochtonen.

Wat betreft de verschillen in kans op *specifieke* problemen van allochtonen en autochtonen kunnen we op basis van verschillen in achtergrondkenmerken verwachten dat allochtonen meer kans hebben op potentieel juridische problemen met betrekking tot uitkeringen, het huren van onroerend goed en het hebben van kinderen onder de achttien jaar. Autochtonen maken juist meer kans op arbeidsgerelateerde problemen en problemen met betrekking tot het kopen van onroerend goed.

Ten tweede verwachten we dat een ernstig gebrek aan of een scherpe afname in *economische of sociaal-psychologische hulpbronnen* mensen kwetsbaar kan maken voor problemen. Beperkte mogelijkheden in financiële en emotionele zin en/of radicale veranderingen in financiële en sociale hulpbronnen van mensen, door bijvoorbeeld werkloosheid of een scheiding, kunnen ertoe leiden dat kleine problemen ernstig worden. Vanuit deze optiek maken allochtonen meer kans op problemen omdat ze meer dan autochtonen deel uit maken van de armste bevolkingsgroepen, vaker een uitkering hebben en de Nederlandse taal minder goed beheersen.

Ten derde verwachten we dat *sociaal-culturele* verschillen voor problemen kunnen zorgen. Het feit dat allochtonen hun wortels in een andere cultuur hebben, kan leiden tot botsingen met de heersende cultuur in de ontvangende samenleving of communicatieproblemen. Op basis van deze sociaal-culturele kenmerken verwachten we dan ook dat allochtonen meer kans maken op potentieel juridische problemen dan autochtonen. We verwachten dat allochtonen zowel een grotere *algemene* probleemkans hebben als meer kans op *specifieke* problemen. Hun algemene probleemkans is mogelijk groter omdat zij in cultureel opzicht verschillen van de ontvangende samenleving en misverstanden in communicatie een rol kunnen spelen. Hun kans op specifieke problemen is mogelijk groter op het gebied van discriminatie en met betrekking tot religieuze zaken. Wel verwachten we hierbij een duidelijk onderscheid tussen enerzijds Surinamers en Antillianen en anderzijds Turken en Marokkanen. We verwachten dat de tweede groep allochtonen meer kans maakt op problemen, omdat zij meer problemen heeft met de Nederlandse taal en in cultureel en religieus opzicht meer verschilt van de ontvangende samenleving.

Ten vierde verwachten we dat verschillen in *juridische* kenmerken tussen allochtonen en autochtonen tot problemen kunnen leiden. We verwachten dat allochtonen vanwege hun positieve ten opzichte van het vreemdelingenrecht meer problemen kunnen krijgen dan autochtonen. Zaken die onder het vreemdelingenrecht vallen zijn onder meer verblijfsvergunningen, naturalisatie, gezinshereniging en huwelijksmigratie. Op al deze gebieden is de kans groter dat allochtonen problemen ervaren dan autochtonen, bijvoorbeeld wanneer zij zich niet kunnen identificeren zonder verblijfsvergunning of hun gezin naar Nederland willen halen. Ook bij zaken die in eerste instantie ergens anders over gaan, kan het vreemdelingenrecht een rol spelen. De angst voor problemen rondom verblijfsvergunningen kan er bijvoorbeeld toe leiden dat mensen problemen ervaren die er mogelijk (nog) niet zijn.

Bestaande empirische gegevens laten zien dat allochtonen gemiddeld iets meer juridische problemen hebben dan autochtonen. Daarnaast blijkt dat de gegevens over de soort problemen die autochtonen en allochtonen hebben grotendeels overeenkomen met onze verwachtingen. Zoals verwacht, hebben allochtonen in vergelijking met autochtonen relatief minder vaak te maken met problemen op het gebied van werk en het bezit van onroerend goed en relatief juist vaker problemen op het gebied van uitkeringen en problemen met overheidsinstanties. Daarnaast hebben allochtonen relatief vaker problemen op het gebied van relaties en familie (waaronder problemen die voortkomen uit het hebben van kinderen onder de achttien jaar) en op het terrein van het vreemdelingen- en vluchtelingenrecht.

Oplossingsstrategieën

Voor het verklaren van verschillen in oplossingsstrategieën hebben we gebruik gemaakt van de rationele-keuzebenadering. Volgens de rationele-keuzebenadering is het handelen van individuen doelgericht. Individuele keuzes uit beschikbare alternatieven en kiezen daarbij het alternatief dat onder de gegeven omstandigheden voor hen de meest gunstige kosten-batenbalans oplevert. We maken onderscheid tussen drie soorten oplossingsstrategieën: passief blijven, rechtshulp zoeken en zelf het probleem oplossen.

Elementen die bij deze keuze een belangrijke rol spelen zijn de beschikbare keuzemogelijkheden en de verwachte kosten-baten afweging van de rechtzoekende in kwestie. Die afweging wordt gemaakt tegen de achtergrond van de economische en sociaal-psychologische hulpbronnen van de rechtzoekende.

Voor de verschillen tussen allochtonen en autochtonen verwachten we dat vier factoren van invloed zijn op de verschillende keuzes voor oplossingsstrategieën. Ten eerste verwachten we dat het *soort probleem* een belangrijke rol speelt in de keuze van een individu om actie te ondernemen. Aangezien we verwachten dat allochtonen en autochtonen verschillen in de mate waarin zij bepaalde typen problemen ervaren, verwachten we voor beide groepen ook verschillen in de mate waarin bepaalde oplossingsstrategieën voorkomen.

Ten tweede verwachten we dat allochtonen, omdat zij minder *economische hulpbronnen* tot hun beschikking hebben, over het algemeen eerder aangewezen zijn op gesubsidieerde rechtshulp of rechtshulp zoeken bij instanties die hulp verlenen aan mensen met een lager inkomen, zoals sociaal raadslieden of het juridisch loket. Dit geldt vooral voor Turken en Marokkanen en in mindere mate voor Surinamers en Antillianen, omdat Turken en Marokkanen gemiddeld een lager inkomen hebben.

Ten derde verwachten we dat verschillen in *sociaal-psychologische hulpbronnen*, zoals taalvaardigheid en opleidingsniveau, van belang zijn voor de verschillen in oplossingsstrategieën van allochtonen en autochtonen. We verwachten dat allochtonen minder vaak zelf problemen zullen oplossen en daarentegen vaker passief zullen zijn en rechtshulp zullen inschakelen, omdat ze minder *sociaal-psychologische hulpbronnen* tot hun beschikking hebben dan autochtonen. Dit is vooral van toepassing op Turken en Marokkanen en in mindere mate op Surinamers en Antillianen. Wanneer we daarnaast naar de sociale netwerken van de vier groepen allochtonen kijken, verwachten we dat Marokkanen het minst beschikken over sociaal kapitaal. Daarom verwachten we dat Marokkanen het meest afhankelijk zijn van de instanties die rechtshulp aanbieden.

Ten vierde verwachten we dat de verschillende *culturele achtergronden* er toe leiden dat allochtonen en autochtonen verschillende oplossingsstrategieën hanteren. Omdat we verwachten dat allochtone culturen relatief collectivistischer zijn dan de autochtone cultuur, denken we dat sociale kosten en baten voor allochtonen mogelijk zwaarder wegen dan voor autochtonen. De sociale omgeving heeft mogelijk een grotere invloed op de oplossing van geschillen bij allochtonen dan bij autochtonen.

In overeenstemming met onze tweede hypothese blijkt dat allochtonen zijn overgerepresenteerd als cliënten van de gemeentelijke sociaal raadslieden. Ongeveer 32% van de cliënten is autochtoon, terwijl 49% behoort tot de niet-westerse allochtone groep. De meerderheid van cliënten van sociaal raadslieden heeft een lagere sociaal-economische achtergrond. Tevens blijkt dat ze vaker een beroep doen op de Wrb; dit verschil kan echter niet volledig worden verklaard door het verschil in economische hulpbronnen. Dit kan er op wijzen dat naast economische hulpbronnen ook sociaal-psychologische hulpbronnen een rol spelen. Mogelijk hebben zij daardoor vaker juridisch advies nodig van instanties. Dit verwijst naar onze derde hypothese. Deze wordt ook ondersteund door empirische gegevens die laten zien dat allochtonen vaker rechtshulp inschakelen dan autochtonen (respectievelijk 80% en 70%), minder vaak doe-het-zelvers zijn

dan autochtonen (respectievelijk 9% en 23%) en iets vaker passief blijven (respectievelijk 11% en 7%).

Ten slotte hebben we weinig empirische gegevens gevonden met betrekking tot onze vierde verwachting over de invloed van culturele kenmerken. De interviews met sleutelinformanten geven wel een aanwijzing voor verschillen tussen collectivistische en individualistische culturen. Zo blijkt bij echtscheidingen van bijvoorbeeld Marokkanen dat het sociale netwerk een belangrijke rol speelt, terwijl het bij autochtonen meer een conflict tussen twee personen is. Ook hebben sommige allochtonen een voorkeur voor een hulpverlener met dezelfde culturele achtergrond.

Terugkoppeling naar Geschilbeslechtingsdelta 2003

Met het oog op de voorgaande gegevens, kunnen we terugblikken op de resultaten van het geschilbeslechtingsdelta onderzoek en een beeld krijgen in hoeverre de gegevens vertekend zijn doordat allochtonen ondervertegenwoordigd waren in de steekproef. Hierbij moet echter wel rekening gehouden worden met het feit dat allochtonen slechts ongeveer 10% van de bevolking uitmaken. Gezien de bevindingen uit de Monitor gesubsidieerde rechtsbijstand, waarin allochtonen iets meer problemen rapporteren dan autochtonen, verwachten we niet dat het percentage van de bevolking dat problemen heeft ervaren veel hoger zal liggen als de allochtone bevolkingsgroep beter vertegenwoordigd is. De specifieke probleemkansen zullen wellicht iets verschillen, maar ook daar verwachten we geen grote verschuivingen. Op het gebied van het vreemdelingenrecht verwachten we een toename in het aantal problemen. Daarnaast verwachten we een lichte toename in het aantal problemen met sociale voorzieningen en familiegerelateerde problemen.

Wat betreft de oplossingsstrategieën is er waarschijnlijk een toename te verwachten van het aantal rechtshulpgebruikers en een afname in het aantal doehet-zelvers. Maar zoals gezegd, aangezien allochtonen slecht 10% van de bevolking uitmaken, zullen de verschillen die wij verwachten slechts in geringe mate doorwerken in een steekproef van de Nederlandse bevolking.

Aanbevelingen voor onderzoek

In 2008 gaat een nieuw 'geschilbeslechtingsdelta'-onderzoek plaatsvinden dat de periode van 2003 tot en met 2007 zal beslaan (Kamerstukken II, 29 279, vergaderjaar 2005-2006, nr. 31). We streven ernaar om ook allochtonen voldoende gerepresenteerd te krijgen in dat onderzoek. Naar aanleiding van de zojuist beschreven voorstudie, kunnen enkele aanbevelingen worden gedaan.

Ten eerste is in vervolgonderzoek van belang na te gaan in hoeverre respondenten problemen hebben met de Nederlandse taal. Op basis van onderhavige studie kan verwacht worden dat dit van invloed is op het aantal en de soort problemen die iemand kan krijgen, maar ook op de keuze voor een bepaalde oplossingsstrategie. Hiermee hangt samen dat de meest geschikte methode voor onderzoek onder allochtonen een face-to-face interview is dat wordt uitgevoerd door interviewers met dezelfde etnische achtergrond.

Ten tweede kan op basis van de huidige studie worden verwacht dat, naast taalvaardigheid, ook andere sociaal-psychologische hulpbronnen belangrijk zijn in de keuze voor een oplossingsstrategie. Klijn (1996) beargumenteert dat in het onderzoek naar rechtshulp nog weinig bekend is over de rol die sociale hulpbronnen (bijvoorbeeld sociale netwerken) en sociale restricties (bijvoorbeeld

gebrek aan sociale vaardigheden) spelen. In de Geschilbeslechtingsdelta 2003 is dit aspect veelal indirect gemeten door middel van opleidingsniveau. Belangrijk voor het nieuwe onderzoek lijkt ons om sociaal-psychologische hulpbronnen, zoals de omvang van het sociale netwerk binnen of buiten de eigen groep en de taalvaardigheid, beter te operationaliseren en op te nemen in de vragenlijst. Een derde punt dat opgenomen zou moeten worden in de vragenlijst is de religieuze achtergrond van respondenten. Zoals reeds vermeld, verwachten we dat culturele of religieuze normen en waarden invloed hebben op de soort problemen die ontstaan.

Ten vierde willen we benadrukken dat het van belang kan zijn om in toekomstig onderzoek naar geschilbeslechting onder allochtonen onderscheid te maken tussen de eerste en de tweede generatie allochtonen. Verwacht kan worden dat naarmate groepen langer in de Nederlandse samenleving verblijven, hun verschillen met de autochtone bevolking groter worden. Zo zien we bij de tweede generatie allochtonen in Nederland dat ze wat betreft sociaal-demografische achtergrondkenmerken meer lijken op de autochtone bevolking dan de eerste generatie. Hoewel dit onderscheid buiten het bereik van de huidige studie viel, kan het een belangrijke rol spelen in de geschilbeslechting van allochtonen. Hiermee kan aansluiting gevonden worden bij de Integratiekaart 2005 (Bijl e.a., 2005), waarin bovengenoemd onderscheid ook wordt gemaakt.

Tot slot

In dit onderzoek hebben we verschillende verwachtingen geformuleerd, maar deze nog niet uitvoerig getoetst door empirisch onderzoek te verrichten. We hebben bestaande gegevens bij elkaar gebracht en bekeken in hoeverre deze gegevens overeenkomen met de theoretische verwachtingen. Uit deze onderzoeksgegevens kunnen we afleiden dat verschillen in sociaal-economische, sociaal-psychologische, culturele en juridische kenmerken tussen allochtonen en autochtonen mogelijk van invloed zijn op de aard van hun problemen en oplossingsstrategieën. In welke mate deze verschillende factoren van invloed zijn hebben we niet kunnen toetsen. Het is bijvoorbeeld de vraag in hoeverre er verschillen in aard en omvang van problemen tussen allochtonen en autochtonen blijven bestaan als gecontroleerd wordt voor relevante achtergrondkenmerken. Hiervoor is nader onderzoek nodig.

Het kabinet heeft als uitgangspunt dat burgers in de eerste plaats zelf verantwoordelijk zijn voor het oplossen van hun problemen. In het RMO-rapport 'Toegang tot recht' wordt gesteld dat er kwetsbare burgers zijn die mogelijk niet zelfredzaam genoeg zijn, de zogenoemd 'zwakkeren' in het recht. Uit onderhavig rapport blijkt dat dit wellicht opgaat voor een deel van de allochtonen, onder meer vanwege taalproblemen. Het is de vraag in hoeverre initiatieven die de eigen verantwoordelijkheid meer bij de burger leggen, zoals mediation, geschikt zijn voor allochtonen. Vooral omdat in deze vorm van geschiloplossing communicatie een belangrijke rol speelt.

Een tweede opmerking die hiermee verband houdt, betreft de digitalisering van diensten. Op verschillende terreinen zijn ontwikkelingen gaande om eenvoudige (betalings)geschillen op te lossen via de digitale weg (bijvoorbeeld Europees betalingsbevel, small claims procedure). Of deze procedures zo eenvoudig zijn voor allochtonen is gezien hun taalproblemen de vraag. Bovendien, zoals uit de Geschilbeslechtingsdelta 2003 bleek, hebben allochtonen gemiddeld minder vaak toegang tot het internet. Als steeds meer diensten gedigitaliseerd worden, zal er

rekening mee moeten worden gehouden dat bepaalde groepen in de samenleving vanwege taal- of internettoegang barrières zullen ondervinden en dat zij daarvoor mogelijk een groter beroep moeten doen op rechtshulpverleners.

Summary

Dispute resolution: a comparison between non-western immigrants and native Dutch people

A theoretical-empirical study

Background

About 10% of the people living in the Netherlands are non-western immigrants. Although this is a considerable part of the population, we know very little of their paths to justice and possible barriers to justice. In light of the social-economic and cultural position they are in, they may be vulnerable to specific types of problems. Because of the likeliness of language problems, for example, they may have trouble finding appropriate help or they may be less capable of solving problems themselves.

Three matters prompted the initiative to take a closer look at the group of non-western immigrants and the way they resolve disputes. Firstly, the RMO study '*Toegang tot recht*' ('Access to justice') identified immigrants as a vulnerable group in terms of access to justice. Secondly, as its response to this study, the cabinet proposed to pay specific attention to dispute resolution in the group of non-western immigrants. Thirdly, immigrants are underrepresented in the WODC study '*Geschilbeslechtigingsdelta 2003*' ('dispute resolution delta 2003') into potential problems that citizens encounter in matters governed by civil and administrative law and their strategies to solve these problems. To get a more complete picture of disputes and problem-solving strategies of the population of the Netherlands, it is advisable to map the problems and problem-solving strategies of non-western immigrants residing in the Netherlands too.

Research questions

This exploratory study only addresses *non-western* immigrants. Within the group of non-western immigrants, we have limited ourselves to the four largest groups in the Netherlands, because they constitute a substantial part of the population in the Netherlands. The four biggest groups of non-western immigrants are: Turks (2.2%), Moroccans (1.9%), Surinamese (2%) and Antilleans/Arubans (0.8%).

This study follows the theoretical assumptions of the *Geschilbeslechtigingsdelta* study. The participation theory is used, among other things, to explain the extent to which people experience problems. The more people participate in society in a social and economic sense, the bigger the chance that they encounter problems in any of those interactions. The rational-choice theory is used to explain problem-solving strategies.

This study addresses the following questions:

- 1 Which theories are important in terms of nature and scope of (potential) justiciable problems of immigrants and the ways in which they solve those problems?
- 2 What can we expect to derive from the participation theory and any other theory in respect of the nature and scope of (potential) justiciable problems of the four identified groups of immigrants compared to native Dutch people and what empirical data can be found in that respect?
- 3 What can we expect to derive from the rational-choice theories and any other theories in respect of the problem-solving strategies of the four groups of immigrants compared to native Dutch people and what empirical data can be found in that respect?

Method

For this exploratory study, literature was studied with a view to list theories and existing data on problems and the behaviour of immigrants with regard to dispute resolution. Another element of the study involved obtaining data from organizations (legal and others), such as social advisors and the *Raad voor Rechtsbijstand* (Legal Aid Board). Last but not least, we carried out in-depth interviews with eight key informants that act as contact for immigrants with potential and actual legal problems: staff at social advice bureaus, Legal Services Counters, *Landelijke Vereniging van Anti Discriminatie Bureaus en Meldpunten* (National Federation of Antidiscrimination Bureaus and Hotlines, LVADB), FORUM (Centre of Expertise on Multicultural Development), *Surinaams Inspraakorgaan* (Surinam Consultative Body) and two lawyers representing immigrants.

Theories and expectations

Risk of problems and expectations

To explain any differences in the nature and scope of (potential) justiciable problems of immigrants and natives, we have approached the issue from four different angles: the immigrants' participation in society, availability of resources, socio-cultural elements and legal aspects. A distinction has been made between the risk of problems in general and the risk of specific problems.

According to the *participation theory*, the more people become involved in society (i.e. enter into more specific financial and social relationships), the higher the risk that they run into *general* (and *specific*) problems. This theory is based on the assumption that the higher the levels of education and income and the more people are active in the labour market, the more they are involved in society. Moreover, people aged between 25 and 45 presumably participate more than people in other age categories, because there are more changes in that stage of life and they enter into more relationships (such as work, family, home). The reasoning following from the participation theory is that the more a group becomes involved in society, the higher the risk of problems. This is called the risk of *general* problems. Following the participation theory, we expect immigrants *in general* to

run a bigger risk of having justiciable problems as the age group of 25 — 45 is bigger in comparison to that group of Dutch natives. On the other hand, we expect that natives have more potential justiciable problems, because, on average, they are more often employed, are better educated and have more income than immigrants. On the basis of these expectations, it is therefore not clear whether immigrants run a higher or lower risk to encounter general problems than natives.

For the risk of a *specific* problem, the existence of a relationship in which the problem may arise is important. People without jobs will, for example, not run into problems with their employers. To study the risk of specific problems, we have to look into the extent to which people are involved in society or enter into a relationship in specific realms of life. Baseline conditions considered in the *Geschilbeslechtigingsdelta* study include whether the respondent had been employed over the past five years, owned immovable property, rented a property, or had children younger than eighteen. Given the differences in baseline conditions between immigrants and natives, we expect immigrants to run a higher risk of facing justiciable problems regarding benefits, renting property and having children younger than eighteen. Natives, on the other hand, have a higher risk of running into work-related problems and problems associated with buying property.

Secondly, we expect that a serious lack of or a steep decrease in *financial or socio-psychological resources* can make people more susceptible to problems. Limited financial and emotional options and/or drastic changes in a person's financial and social resources, for example due to unemployment or divorce, may lead to minor problems becoming really serious ones. From this perspective, immigrants run a higher risk of facing problems because they, more than native Dutch people, are from the poorer population groups, more often live on benefits and have less command of the Dutch language.

Thirdly, we expect that *socio-cultural* differences may also be a source of problems. The fact that immigrants have their roots in another culture may lead to clashes with the prevailing culture in the host society; such problems are discrimination and communication problems. On the basis of these socio-cultural elements, we expect immigrants to run both a higher risk of *general* problems and *specific* problems. Their risk of general problems is possibly higher because their cultural background differs from that of the natives in the host society and misunderstandings in communication may play a role. Their risk of specific problems is possibly higher with a view to discrimination and religious matters. We would like to make a clear distinction between Surinamese and Antilleans on the one hand and Turks and Moroccans on the other hand. We expect that the latter group runs a higher risk of problems, because they have less command of the Dutch language and differ more in terms of culture and religion from those native to the host society.

Fourthly, we expect that *legal* aspects pertaining to immigrants may lead to problems. We expect that immigrants, because of their position viz. immigration law, face more problems than natives. Aspects that relate to immigration law include residence permits, naturalization, family reunion and marriage migration. In all of these fields, immigrants may experience problems, for example where they

are unable to prove their identity without a residence permit or want to bring their family to the Netherlands. Immigration law may also play a role in matters that primarily have no bearing on said field of law. Fear of problems in respect of residence permits may lead to people experiencing problems that possibly are no problem (yet).

Problem-solving strategies and expectations

This study distinguishes between three kinds of problem-solving strategies: take no action, obtain advice or self help. In order to explain the differences in problem-solving strategies, the rational-choice approach is used. According to the rational-choice approach, any individual's acts have a purpose. Individuals chose from the alternatives available to them, opting for the alternative that is the best in terms of cost and benefit under the circumstances. Aspects that play an important role in the selection of a problem-solving strategy are the options available, and the cost-benefit analysis of the person seeking justice. He/she weighs the benefits and cost with a view to the economic and socio-psychological resources available.

Comparing immigrants and Dutch natives, we expect that four factors have an impact on differences in problem-solving strategies.

Firstly, we expect that the *kind of problem* plays a significant role in an individual's choice to take action. The kind of problem affects the choice in the sense that it is decisive in the ways and procedures available. For instance, some problems will never be heard before a court, because they can be solved through other channels. Other problems cannot be solved without judicial intervention, such as divorces. As we expect there to be a different extent to which immigrants and natives encounter a specific type of problem, we also expect there to be a different extent to which each group opts for specific problem-solving strategies.

Secondly, we expect that differences in *financial resources* between immigrants and natives are important. The financial resources of someone seeking justice determine, for one, whether the person in question qualifies for legal aid and the organizations from which they can ask help. As immigrants in general have less money at their disposal, we expect that they depend sooner on legal aid or ask help from organizations that provide help to people of the lower-income classes, such as social advisors or Legal Services Counters. This is especially true for Turks and Moroccans and less so for Surinamese and Antilleans, because Turks and Moroccans on average have less income.

Thirdly, we expect that differences in *socio-psychological resources*, such as language skills and level of education, are important. It will be easier for people who have a command of Dutch to make themselves understood in the Netherlands and to get in touch with social workers. In addition, the knowledge that someone has is also important. Consider for example aspects such as knowing means and possibilities to represent one's interests. We expect that immigrants have fewer socio-psychological resources available compared to native Dutch people, and therefore will be less capable of solving problems independently, but rather decide to take no action or to obtain advice. Socio-psychological resources also include social networks and social capital. The choice of a problem-solving strategy is different when someone can rely on a big social network and has access to social capital. The more social capital there is available within a specific group, the more problems can be solved in an informal way. Our expectations are that Moroccans

have least access to social capital and therefore depend most on organizations that offer legal advice.

Fourthly, we expect that different *cultural backgrounds* result in immigrants and natives using different problem-solving strategies. As the Dutch culture is less based on collectivism than cultures of immigrants, it may well be that social cost and benefits weigh more heavily for immigrants than for natives. The social environment may have a greater impact on the resolution of disputes among immigrants than among native Dutch people.

Empirical data

Once we had worded our expectations on the differences between immigrants and native Dutch people, we studied the extent to which these expectations correspond with existing empirical data. Data from the 2005 Legal Aid Monitor shows that immigrants have slightly more justiciable problems than Dutch native people. In addition, the kind of problems that Dutch natives and immigrants face largely corresponds to our expectations. Compared to immigrants, natives have, as expected, more problems regarding work and owning immovable property, while immigrants have more problems relating to benefits or problems with government bodies. In addition, immigrants have more problems in respect of relationships and their family; problems that arise from having children younger than 18 may be counted among those. Compared to Dutch natives, they also have more problems with a bearing on immigration law.

In conformity with our second hypothesis, empirical data available shows that immigrants invoke the Dutch Legal Aid Act (*Wet op de Rechtsbijstand*) and social advisors more often than native Dutch people. Although they are only approx. 10% of the population, 49% of the clients of social advisors are non-western immigrants. About 32% of their clients are natives. In addition, immigrants obtain legal advice more often than natives (80% and 70% respectively), they are less likely to be self helpers than natives (9% and 23% respectively) and slightly more immigrants take no action at all compared to natives (11% and 7% respectively). These findings corroborate our third expectation that immigrants require legal advice more often, because they have fewer socio-psychological resources available. As for our fourth expectation, we found very few empirical data. The interviews do show, however, that the impact of social environment may play a bigger role in the choices that immigrants make.

Conclusion

In this study, we have worded a number of expectations, without being able to test them by carrying out an empirical study. We collated existing data and checked the extent to which they correspond with the theoretical expectations. From the empirical data available, we were able to deduce that differences in social-economic, socio-psychological and cultural aspects between immigrants and native Dutch people indeed have an impact on the nature of their problems and

the problem-solving strategies selected. We have, however, not been able to establish the level of impact of these different factors.

Literatuur

Benedict, R.

The chrysanthemum and the sword: Patterns of Japanese culture
New York, New American Library, 1974

Bijl, R.V., A. Zorlu, A.S. van Rijn, R.P.W. Jenissen, M. Blom

Integratiekaart 2005
Den Haag, SCP/WODC/CBS, 2005, Cahier nr.16

Bijsterveld, S.C.

Godsdienstvrijheid in Europees perspectief
Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink, 1998

Böcker, A.

Op weg naar een beter bestaan. De ontwikkeling van de maatschappelijke positie van Turken in Nederland. In: H. Vermeulen, R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*
Amsterdam, Het Spinhuis, 1994, pp. 145-176

Boone, M.

Leren diversifiëren. Reclassering en culturele diversiteit
Bunnik, Libertas, 2002

Bovenkerk, F., K. Tielemans

Over de Antilliaanse criminaliteit in Nederland en haar bestrijding.
Delikt & Delinkwent, jrg. 30, 2000, pp. 557-582

Buijs, F.J., C. Nelissen

Tussen continuïteit en verandering. Marokkanen in Nederland. In: H. Vermeulen, R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*
Amsterdam, Het Spinhuis, 1994, pp. 177-206

Burt, R.S.

Structural holes versus network closure as social capital. In: N. Lin, Karen S. Cook, R.S. Burt (red.), *Social capital: Theory and research*
New York, Aldine de Gruyter, 2001, pp. 31-56

Carlin, J.J., J. Howard, Sh. Messinger

Civil justice and the poor
Law and Society Review, jrg. 1, 1966, pp. 9-89

CBS

Allochtonen in Nederland
Voorburg/Heerlen, Centraal Bureau voor de Statistiek, 2004

CBS

Jaarboek 2005
Voorburg/Heerlen, Centraal Bureau voor de Statistiek, 2005

CBS

Statline, 2006

Cliteur, P.B.

Dat zeg jij! Ploerten en heiligen heb je in iedere cultuur.
Justitiële Verkenningen, jrg. 28, 2002, pp. 19-27

CMO

Migratie: Antillianen en Arubanen in Nederland
www.cmo.nl/pe/pe25/pe-253.html, 2005

Coleman, J.S.

Foundations of social theory
Cambridge MA, Harvard University Press, 1990

Dagevos, J.

Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland
Den Haag, Wetenschappelijke Raad voor Regreingsbeleid, 2001

Dagevos, J., M. Gijsberts, C. van Praag

Rapportage minderheden 2003
Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), 2003

Dijk, E. van

De econoom en de psycholoog in ons hoofd
Universiteit Leiden, 2003

Eck, C. van

Door bloed gezuiverd; eerwraak bij Turken in Nederland
Amsterdam, Bert Bakker, 2001

Erp, J. van, C. Klein Haarhuis

Naar een geschiltheorie: een overzicht van onderzoek naar geschilgedrag
WODC-cahier, 2006, te verschijnen

Felstiner, W.L.F., R.L. Abel, A. Sarat

The emergence and transformation of disputes: naming, blaming, claiming
Law and Society Review, jrg. 15, 1981, pp. 631-654

Forum,

Allochtone ouderen. Inkomen en sociale zekerheid
Utrecht, FORUM, Instituut voor multiculturele ontwikkeling, 2004

Genn, H.

Paths to justice. What people do and think about going to law
Oxford/Portland Oregon, Hart Publishing, 1999

Gijsberts, M., J. Dagevos

Uit elkaars buurt
Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), 2005

Glaeser E.L.

The formation of social capital
Isuma, Canadian Journal of Policy Research jrg. 2, nr. 1, 2001, pp. 34-40

Griffiths, J.

The general theory of litigation — a first step
Zeitschrift für Rechtssoziologie, jrg. 4, 1983, pp. 145-201

Groeneveld, S., Y. Weijers-Martens

Minderheden in beeld, SPVA-2002
Rotterdam: Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek

Ho, D.Y.F.

On the concept of face
American Journal of Sociology, jrg. 18, 1976, pp. 867-884

Hofstede, G.

Culture's consequences
Thousand Oaks (CA), Sage, 2001

Hofstede, G.

Culturele diversiteit in de Nederlandse samenleving
Justitiële Verkenningen, jrg. 28, 2002, pp. 9-18

Hooghiemstra, E.

Trouwen over de grens
Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), 2003

Hulst, H. van

Op advies van de minister van Koloniën. Antillianen, in het bijzonder Curaçaoënaars naar en in Nederland. In: H. Vermeulen, R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*
Amsterdam, Het Spinhuis, 1994, pp. 81-116

Jolls, C., C.R. Sunstein, R. Thaler.

A behavioral approach to law and economics
The law school, University of Chicago, 1998

Jungmann, N., L. Combrink-Kuiters

Monitor gesubsidieerde rechtsbijstand 2005
Raden voor Rechtsbijstand, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2005

Klijn, A.

Vraag en aanbod op de markt voor rechtshulp. In: J. Griffiths (red.), *De sociale werking van het recht, een kennismaking met de rechtssociologie en rechtsantropologie*
Nijmegen, Ars Aequi Libri, 3^e druk, 1996, pp. 191-254

Kloot, W. van der

Cliënten van sociaal raadslieden zijn zwak in het recht. In: E. Niemeijer e.a., *Studiemiddag Toegang tot recht 2005*
Den Haag, WODC, 2005

Lerner, M.

The belief in a just world
New York, Plenum Press, 1980

Maris van Sandelingenambacht, C. W.

Ik heb mijn namus gezuiverd. Over eerwraak en cultureel verweer
Justitiële Verkenningen, jrg. 28, 2002, pp. 61-74

Mas, P. de

Overlevingsdynamiek in het Marokkaanse Rif-gebergte: de samenhang tussen circulaire migratie en demografische structuur van huishoudens
K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift, jrg. 25, nr. 1, 1990, pp. 73-86

Niekerk, M. van

Zorg en hoop. Surinamers in Nederland nu. In: H. Vermeulen, R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*
Amsterdam, Het Spinhuis, 1994, pp. 45-80

Penninx, R., L. van Velzen

Internationale arbeidsmigratie. Uitstoting uit 'thuislanden' en maatschappelijke integratie in 'gastlanden' van buitenlandse arbeiders
Nijmegen, Socialistische Uitgeverij Nijmegen (SUN), 1977

Putnam, R.

Bowling alone: The collapse and revival of American community
New York, Simon and Schuster, 2000

Post, M.

Detentie en culturele diversiteit

Den Haag: Boom Juridische Uitgevers, 2005

RMO

Toegang tot recht

Den Haag, RMO advies 32, 2004

Schans, D.

Intergenerationele solidariteit en etnische diversiteit

Migrantenstudies, jrg. 22, 2006, pp. 2-21

Schuylt, C.J.M., C.A. Groenendijk, B. Sloot

De weg naar het recht; een rechtssociologisch onderzoek naar de samenhangen tussen maatschappelijke ongelijkheid en juridische hulpverlening

Deventer, Kluwer, 1976

SCP

Armoedemonitor 2005

Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), 2005

SCP/WODC/CBS

Jaarrapport integratie 2005

Den Haag, Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), 2005

Sykes, G. M.

Legal needs of the poor in the city of Denver (USA)

Law and Society Review, jrg. 4, 1969, pp. 255-279

Triandis, H.C.

Cross-cultural studies of individualism and collectivism

Nebraska Symposium on Motivation, jrg. 37, 1989, pp. 41-134

Triandis, H.C., R. Bontempo, M. J. Villareal, M. Asai, N. Lucca

Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives on self-ingroup relationships

Journal of Personality and Social Psychology, jrg. 54, 1988, pp. 323-338

Tubergen, F. van

The integration of immigrants in cross-national perspective

Wageningen, Ponsen & Looijen, 2004

Tyler, T.

Why people obey the law: Procedural justice, legitimacy, and compliance

New Haven, Yale University Press, 1990

Velthoven, B. C. J. van, M. ter Voert

Geschiedbeslechtingdelta 2003

Den Haag, WODC, 2004

Reeks Onderzoek en beleid, nr. 219

Werdmölder, H.

Marokkaanse lieverdjes

Uitgeverij Balans, 2005

Bijlage

Samenstelling van de klankbordgroep

Dr. C.E.S. Choenni, coördinerend beleidsmedewerker Directie Coördinatie
Integratiebeleid Minderheden, Ministerie van Justitie

Drs. R.R.X. Heijkant, senior beleidsmedewerker Directie Toegang Rechtsbestel,
Ministerie van Justitie

Drs. P.J.M. Luijten, rijkstraineer Directie Strategie Rechtspleging, Ministerie van
Justitie

